

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Şurası

Sosial Rifah və Tədqiqatlar
İctimai Birliyi

1918-ci il HADİSƏLƏRİ-DÜNYASINI DƏYİŞƏN

ŞAHİDLƏR,

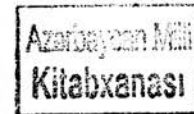
UNUDULMAYAN TARİX

Əkrəm Bəydəmirli

106401

**1918-ci il HADİSƏLƏRİ:
DÜNYASINI DƏYİŞƏN
ŞAHİDLƏR,**

UNUDULMAYAN TARİX

BAKI-2015

Müəllif: Əkrəm Əlisahib oğlu Bəydəmirli

Rəyçilər:

Kamran İsmayılov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Zəkulla Bayramlı

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Redaksiya heyəti:

Professor: İslam Zeynalov

Fəlsəfə doktoru: Zəkulla Bayramlı

Şərqsünas: Yaşar Xəlilov

BDU-nun müəllimi: Nazim Vəlişov

Kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə yardımı ilə Sosial Rifah və Tədqiqatlar İctimai Birliyi tərəfindən "Virtual məkanda Qarabağ həqiqətlərinin beynəlxalq auditoriyaya çatdırılması" layihəsi çərçivəsində çap edilmişdir.

Ön söz

1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı hadisəsi uzun illər sovet tarixşünaslığında tamamilə saxtalaşdırılaraq vətəndaş müharibəsi kimi ictimaiyyətə təqdim olunub. Həmin dövrdə demək olar ki, yalnız yaşlı insanlardan o hadisələr haqqında doğru və müfəssəl məlumatlar əldə etmək mümkün idi. Heç bir kitabda, mətbuat orqanında bu barədə informasiyaya rast gəlmək olmurdu. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra bu sahədə elmi tədqiqatlar aparıldı, xeyli sayda kitablar çap olundu. Tədqiqatçılarımız Azərbaycanla bərabər müxtəlif ölkələrin arxivlərinə müraciət edərək bu sahədə yeni məlumatlar əldə etdilər.

Nəhayət Azərbaycanın qaranlıq tarixinə işıq salınmağa başlandı. Görülən çoxsaylı işlərə baxmayaraq bu gündə Azərbaycan həqiqətlərini həm daxili auditoriyaya, həm də beynəlxalq aləmə çatdırmaq üçün ermənilərin xalqımıza qarşı XX əsrin əvvəllərində törətdiyi soyqırımıyla bağlı ciddi araşdırmalara, kitabların davamlı şəkildə çapına, sənədli və bədii filmlərin çəkilməsinə ehtiyac var.

Bu baxımından Əkrəm Bəydəmirlinin "1918-ci il hadisələri: dünyasını dəyişən şahidlər, unudulmayan tarix" kitabı aktual və tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən mövzuya həsr olunub. Kitabda 1918-ci il hadisələri ilə bərabər, ümumilikdə o dövrdə gedən ictimai-siyasi proseslər təhlil olunub. Tarixi hadisələr ermənilərin regionumuza köçürülməsi, Cənubi Qafqaz əhalisinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi planı və bununla əlaqəli digər məqamlar xronoloji ardıcılıqla, çoxsaylı mənbələrə istinad etməklə təsvir edilib.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi faktı tarixi mənbələrdə birmənalı şəkildə təsdiq olunub. Hətta ermənilərin uzunmüddətli saxta təbliğatlarına, heç bir əsası olmayan iddialarına baxmayaraq bir çox əcnəbi tarixçilər də

ermənilərin Cənubi Qafqaza XIX əsrin əvvəllərində müəyyən dövlətlərin strateji planlarına uyğun olaraq köçürülməsi faktını təsdiqləyirlər.

“1918-ci il hadisələri: dünyasını dəyişən şahidlər, unudulmayan tarix” kitabında müəllif 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırınla bağlı yazılı mənbələrlə yanaşı sözügedən dövr haqqında məlumatı olan, həmin faciəni araşdıran insanlarla, canlı şahidlərlə müsahibələrə də üstünlük verib. Məlum olduğu kimi 1918-ci il soyqırım hadisəsini gören insanların böyük əksəriyyəti bu gün dünyasını dəyişib. Onların çox az bir hissəsi indi həyatdadır. Tarixi faktların aşkarlanması baxımından şahidlərin müəyyən olunması, xatirələrinin toplanması və onun nəşr olunması müsbət haldır.

Əkrəm Bəydəmirinin “1918-ci il hadisələri: dünyasını dəyişən şahidlər, unudulmayan tarix” kitabı xalqımızın tarixində çox faciəli və heç zaman unudulmayacaq tarixi hadisələrin təhlili, həmin hadisələrin canlı şahidlərinin acı xatirələri əsasında hazırlanmış nəşr kimi, oxucuların diqqət və marağına səbəb olacaq.

Quba rayonunun Digah kənd sakini 114 yaşlı Saat Əhmədovanın, Bakı şəhəri Xəzər rayonu Qala kənd sakini 107 yaşlı Rza Kamalvovun müsahibələrini xüsusi maraqla oxudum. Belə insanlar tariximizin silinməz yaddaşındadır. Onların verdiyi məlumatlar tarixin qaranlıq məqamlarına, 1918-ci il hadisələrinə işıq salır. Ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımın canlı şahidi olan belə şəxslərin verdiyi məlumatlar tariximiz üçün hər zaman qiymətlidir.

Azərbaycan xalqı tarix boyu dəfələrlə mənfur ermənlər tərəfindən fiziki və mənəvi terrora məruz qalması artıq danılması mümkün olmayan tarixi həqiqətlərdir. Bu həqiqəti, ümumilikdə erməni vəhşiliyini, saxtakarlığını daha geniş kütlələrə, beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq üçün bu cür nəşrlərin sayı artırılmalıdır. Erməni yalanlarını, tarixi saxtakarlığını, onların bütün tərribatçı əməllərini ifşa etmək

üçün cənab Prezident İlham Əliyevin müəyyən etdiyi strateji istiqamətə uyğun olaraq informasiya müharibəsində hər zaman hücumda olmalıyıq. Eyni zamanda Azərbaycanın haqlı, ədalətli mövqeyini hər zaman dünyaya çox peşəkar səviyyədə çatdırmalıyıq.

Bütün bunları nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, Ə.Bəydəmirinin adıçəkilən kitabının geniş oxucu kütləsinə, beynəlxalq auditoriyaya çatdırılması çox önəmlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası fəaliyyət göstərdiyi 7 il ərzində daima Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, mənfur erməni təbliğatının, saxtakarlığının ifşa olunması, Azərbaycanın dünyada tanınmasını qarşıya məqsəd qoyan layihələrə dəstək verir. Əkrəm Bəydəmirinin “1918-ci il hadisələri: dünyasını dəyişən şahidlər, unudulmayan tarix” kitabı da belələrimizdir. Dövlətimiz, millətimiz, cəmiyyətimiz üçün faydalı olsun!

Fərasət Qurbanov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası Katibliyinin icraçı direktoru

I FƏSİL

1918-ci il soyqırımının yenidən araşdırılması zərurəti

Bu kitabı yazıb hazırlamaqda əsas məqsəd tariximizin bəzi qaranlıq səhifələrinə işıq salmaqla bərabər, müəyyən tarixi proseslərdən, ziddiyyətli məqamlardan nəticə çıxar-maqdır. Çünki tarix təkrar olunmasa da, bir çox hallarda bilərəkdən və yaxud bil-məyərəkdən unudulur. Təcrübə göstərir ki, tarixi unutqanlıq acı nəticələrə gətirib çıxarır.

1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı hadisələri zamanı kifayət qədər şahidlər olub. Həmin nəslin nümayəndələrinin demək olar ki, çoxları 1918-ci il erməni vəhşiliklərinin canlı şahidi olublar. Ancaq sovet dövründə bu barədə danışmaq, yazmaq mümkünsüz idi. Elə insanlar olub ki, bu dəhşətləri, qətl səhnələrini öz gözləri ilə görmüşdülər, bu soyqırımı zamanı öz yaxınlarını itirmişdilər. İndi artıq onlar dünyalarını dəyişiblər. Sovet ideoloji silahı, saxta tarixşünaslıq bu faciəni unutdurmağa çalışdı. Demək olar ki, qismən də olsa buna nail oldu. Lakin nə qədər tarixi saxtakarlıq, idoloji basqılar olsa da, həqiqəti tam gizlətmək mümkün deyildi.

Biz bütün bu məqamları nəzərə alaraq 1918-ci ildə ermənilər tərəfin-dən azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı hadisələrini qismən də olsa son 6 ildə tədqiq etdik. 1918-ci il soyqırımının coğrafiyasını nəzərə alaraq xeyli məlumatlar toplamağa nail olduq. Azərbaycanın 6 rayonunun (Quba, Şamaxı, Şabran, Qobustan, Ağsu, Neftçala) 30-a yaxın kəndində olduq və 100-ə yaxın insanla söhbət apardıq. Birbaşa 1918-ci il hadisələrinin iştirakçıları, canlı şahidləri təbii ki, barmaqla sayılası qədər az olmasına baxmayaraq, onları tapıb söhbət etdik. Onu da qeyd edək ki, məlumatlı və bu hadisələri uzun müddət araşdıran insanlarla da görüşə bildik. Elə insanlar var ki, onların verdiyi

informasiyalara heç bir arxiv materialında və yaxud yazılan kitablarda rast gəlinmir. Aparılan araşdırmaları, əldə edilən məlumatları təhlil edərək, sonda bu qənaətə gəldik ki, 1918-ci il hadisələrini-ermənilərin törətdiyi vəhşilikləri bir daha beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim etmək məqsədilə yeni bir kitab çap edək.

Aparılan bu araşdırmalar bir neçə istiqamətdə olub. İnsan faktoruna dəyən ziyanla bərabər həmin dövrdə Azərbaycanın maddi və mədəniyyət resurslarına, tarixi-memarlıq abidələrinə, ziyarətgahlarına qarşı törədilən vəhşiliklər haqqında da məlumatlar toplanılıb. Kitabda müxtəlif arxiv, kitab, internet və KİV materiallarına istinad et-məklə geniş araşdırmalar aparılıb.

Bir vacib məqamı da xatırlatmaq istərdik ki, 2010-cu ildən bəri müxtəlif məkanlarda (Quba, Şamaxı, Qobustan rayonları) söhbət etdiyimiz yaşlı insanların bir çoxu artıq dünyalarını dəyişiblər. Ancaq biz zamanında onların verdiyi məlumatları toplaya bildik. Təbii ki, Azərbaycan dövləti azərbaycanlılara qarşı törədilən 1918-ci il soyqırımı hadisələrinin yenidən araşdırılması, bəzi tarixi məqamların geniş şəkildə tədqiqi istiqamətində mühüm addımlar atdı. Məhz 1998-ci ildə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin məlum fərmanından sonra tarixşünaslığımızın tədqiqində və onun yenidən yazılmasında önəmli mərhələ başlandı.

Onu qeyd edək ki, azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən törədilən bu soyqırımı hadisələrini araşdırmaq, ona siyasi qiymət vermək və dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq məqsədilə 1998-ci ilin martın 26-da "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev fərman imzalamışdı. Həmin fərmanda qeyd edilirdi ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzünə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş

hadisələr özünün əsl qiymətini alır (1).

1918-ci ildə Azərbaycanın bir çox şəhərlərində o cümlədən Quba, Şamaxı bölgəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı hadisələri haqqında xeyli yazılar yazılıb, kitablar çap olunub. Biz həmin araşdırmaları, bu sahədə olan yazıları nəzərdən keçirdik. Belə qənaətə gəldik ki, bu sahədə daha geniş araşdırmalara ehtiyac var. Ümumiyyətlə, həmin hadisələr haqqında nəinki beynəlxalq aləmin, hətta yerli ictimaiyyətin də yetərinə məlumatı yoxdur.

Bu qənaətə gəlmək olar ki, o dövrdə azərbaycanlılara qarşı törədilən bu soyqırımı hadisələri yetərinə araşdırılmayıb. Bunun da obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Bu səbəblərə məqamı gəldikcə toxunulacaq. Ancaq onu da unutmamaq olar ki, soyqırımı yalnız Bakıda və digər mərkəzi şəhərlərdə baş verməmişdi. Bir sözlə, 1918-ci il soyqırımının coğrafiyası çox geniş olub. İlk öncə ondan başlayaq ki, Azərbaycanın elə yaşayış məskənlərində soyqırımı hadisəsi baş verib ki, onun yenidən tədqiqatına ehtiyac var. Belə kəndlərdən biri də Qobustan rayonunun Sündü kəndidir. (bu yaşayış məntəqəsi vaxtilə Şamaxının inzibati ərazisi olub).

Onu da qeyd etmək ki, bu ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olub. Təxminən 5 min illik tarixə malik olan Qobustan rayonunun Sündü kəndinin əhalisinin 40 faizi bir gecənin içərisində qətlə yetirilib.

Ən dəhşətli odur ki, bu soyqırımı haqqında bu vaxta qədər çox səthi və bir çox hallarda isə ancaq qısa statistik məlumatlara rast gəlmək olur. Belə faktların və yaşayış məntəqələrinin siyahısını xeyli artırmaq olar. Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra belə yaşayış məntəqələrini, kəndləri gəzib həmin kəndlərdə yaşayan yaşlı, məlumatlı, ən azından o hadisələri öz gözləri ilə görən insanlardan məlumatlar toplamaq mümkün deyildimi?

Təbii ki, mümkün və zəruri idi. Belə sorğu-araşdırmalara

yalnız professor Seyfəddin Qəniyevin kitabında rast gəldik. Təəssüf ki, digər müəlliflər mövcud arxiv materiallarını, eləcə də bu sahədə yazılan kitabların verdiyi məlumatları təkrarlamaqla kifayətləniblər.

1992-ci ildə baş verən Xocalı faciəsi qədər dəhşətli olan azərbaycanlıların 1918-ci il soyqırımı yetərinə araşdırılmayıb. Bu sahədə çap olunan geniş tədqiqat kitablarının sayı azdır və həmin nəşrlərin ictimaiyyətə, gənclərə çatdırılması prosesi zəifdir. Məhz bu səbəbdən 1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımı haqqında ictimaiyyətin, beynəlxalq aləmin yetərinə məlumatı yoxdur. Hadisələrin coğrafiyasına və faktlara nəzər salanda bir daha aydın olur ki, 1918-ci ildə bu gün bizim eşitdiyimizdən, bildiyimizdən daha dəhşətli hadisələr baş verib.

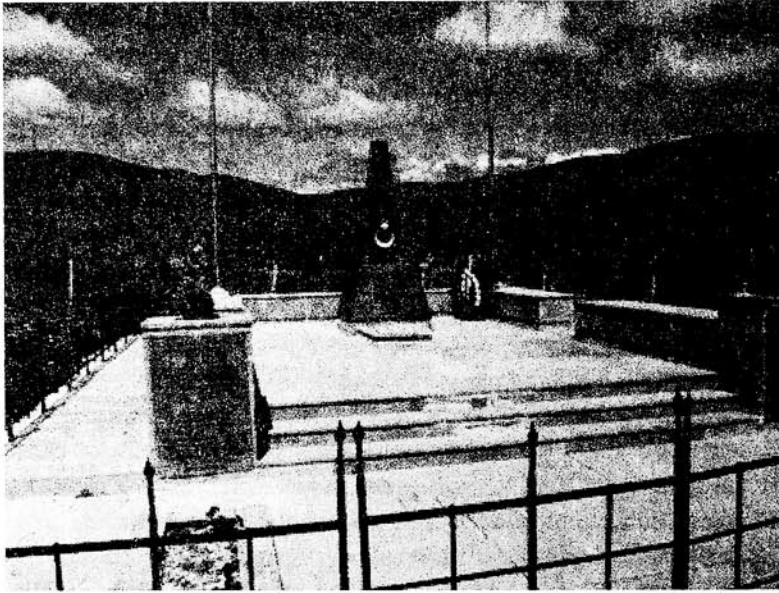
1992-ci ildə Xocalı faciəsi hamımızın gözü qarşısında baş vermişdi. Yüzlərlə canlı şahidin verdiyi informasiyalar, müasir informasiya texnologiyaları vasitəsilə lentə alınan video görüntülər, xüsusilə, mərhum telejurnalist Çingiz Mustafayevin Xocalı qətləməsindən az sonra çəkdiyi süjetlər nəinki Azərbaycanda, hətta dünyada ictimai rəyə böyük təsir göstərdi.

Təəssüf ki, 1918-ci il hadisələri haqqında məlumatların yayılmasında vəziyyət tamamilə fərqlidir. Qapalı cəmiyyət olan SSRİ məkanında 70 il bu qanlı hadisələr yerli və beynəlxalq ictimaiyyətdən gizlədilib. Sovet dövrünün tarix kitablarında həmin hadisələr vətəndaş müharibəsi kimi təqdim olunub. O dövrün tarixşünaslığının bu qədər saxtalaşdırılması milli faciəmiz olan 1918-ci il soyqırımının tamamilə unudulmasına gətirib çıxarmışdı.

Həmin hadisələr haqqında heç kim obyektiv yazı yazı bilməzdi. Totalitar imperiyanın buxovladığı qapalı rejim tariximizdə bir ləkə kimi qaldı. Ötən əsrin 90-cı illərindən sonra bu sahədə yazılar yazılarsa, kitablar nəşr olunsada, 1918-ci il hadisələri haqqında ictimaiyyət tam məlumatlanmayıb. Həmin hadisələrin soyqırımı aktı kimi dünyada tanınması və

qəbul olunması faktına rast gəlmirik.

1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı aktını dünyada qəbul etdirmək məqsədilə bu hadisələr ilk öncə Azərbaycanın daxilində dərinlən tədqiq edərək, öyrənməli, ictimaiyyətə geniş şəkildə çatdırılması vacibdir. Burada elmi araşdırmalarla, kitabların kütləvi nəşri ilə bərabər, bu soyqırımın mahiyyətini açıb göstərən filmlərin çəkilməsinə ehtiyac var.

1918-ci ilin yayında həlak olan xilaskar Qafqaz İslam Ordusu əsgərinin Qobustan rayonu ərazisindəki məzarı

1918-ci il hadisələrinə qədər bəzi zəruri məqamlar

Təbii ki, 1918-ci il hadisələri təsadüfən baş verməmişdi. Əslində həmin hadisələr ermənilərin strateji planlarının davamı idi. Digər tərəfdən həmin dövrdə gedən tarixi proseslər bir çox qüvvələrin geostrateji və geoiqtisadi maraqlarının çəkişməsini sürətləndirirdi. Ermənilər isə hər zaman olduğu kimi, bu maraqlardan antisivil, qeyri insani məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə edirdilər. Ümumilikdə 1918-ci il hadisələri ilə bağlı proseslərə nəzər salanda aydın şəkildə görünür ki, 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımı hadisəsi ermənilərin hiyləgər siyasətinin bir nəticəsi idi. Yəni bu hadisələr, birdən-

birə baş verməmişdi. İndi gəlin, bu proseslərə ardıcılıqla, mərhələlərlə nəzər salaq: erməniləri hansı xarici qüvvələrin dəstəyi ilə, nə zaman, hansı məqsədlərlə Cənubi Qafqazda yerləşdiriblər?

İlk öncə qeyd olunan bu məqamlara diqqət yetirək. XVIII əsrin sonlarından başlayaraq Çar Rusiyası Cənubi Qafqaz ərazilərini özünə birləşdirməyə başladı. Bu barədə tarixi mənbələrdə kifayət qədər məlumatlar var, xeyli kitablarda yazılıb. Həmin faktların bəzilərinə yenidən nəzər salmaq istərdik.

Onu qeyd edək ki, imperiya siyasəti nəticəsində Azərbaycan torpaqları parçalandı və Azərbaycan kiçik bir əraziyə çevrildi. Bu bölünmənin əsas nəticələrindən biri də ermənilərin kütləvi şəkildə Yaxın Şərq ölkələrindən Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi oldu. Cənubi Qafqaza köçürülən ermənilər əsasən məqsədli şəkildə strateji əhəmiyyət kəsb edən Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırıldılar.

Ermənilərin bu regiona köçürülməsi, ümumilikdə Cənubi Qafqaz regionunda böyük faciələrin başlanğıcı olmaqla yanaşı, hər zaman alət kimi istifadə olunan erməni planının növbəti bir mərhələsi idi. Bu planın gerçəkləşməsində ermənilərlə bərabər bir sıra xarici dövlətlər, o cümlədən Çar Rusiyası öz maraqları çərçivəsində fəaliyyət göstərirdilər. İndi real vəziyyətə və bir çox tarixi proseslərə nəzər salanda bir daha təsdiqlənir ki, burada əsas oyunçulardan biri olan Rusiya erməni kartından maksimum yararlanmağa bilib. Çar Rusiyası anlayırdı ki, Qafqaza yiyələnmək üçün etibarlı dayaqlar lazımdır. Lakin Qafqazda yaşayan xalqların rusların bu regiona gəlişinə razılıq verəcəyi mümkün deyildi. Ona görə də ermənilərin Cənubi Qafqaz regionuna, qədim Azərbaycan torpaqlarına bilavasitə rusların dəstəyi ilə köçürülməsi prosesi ardıcılıqla baş verib.

Yenidən tarixi faktlara nəzər salaq: ermənilər XVII əsrdən başlayaraq özlərini əzilmiş, əzabkeş bir xalqın nümayəndələri kimi qələmə verərək, Rusiyadan və digər ölkələrin siyasi

rəhbərliklərindən yardım istəmişdilər. 1699-cu ildə kilisə nümayəndəsi İsrail Ori və Minas Vardapet də bu cür xahişlə Qərbi Avropa ölkələrinə göndərilmişdi. Onlar Avstriya, Florensiya dövlətlərindən erməni dövlətini yaratmaq üçün xahiş etdilər. Həmin dövrdə İsrail Ori Rusiya imperatoru I Pyotrla görüşməyə nail olaraq öz planlarını ona bildirdi. Ermənilərin çirkin niyyətləri Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətinə uyğun olduğuna görə I Pyotr bu planı qəbul etdi.

Bununla da ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirmə planının əsası qoyuldu. I Pyotr Qafqazda özünə etnik dayaq yaratmaq məqsədi ilə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi planını reallaşdırmağa cəhd etdi. Bunun üçün o, 1724-cü ildə xüsusi fərman imzaladı. Lakin bir sıra faktorlar bu prosesi xeyli ləngitdi. 1725-ci ildə I Pyotrın ölümü, Rusiyada davam edən müxtəlif saray çevrilişləri, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, eləcə də Nadir şahın uğurlu siyasəti, daha sonra rus-türk müharibələri və Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşləri ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köşürülməsi planın təxminən yüz il ərzində həyata keçməsinə imkan vermədi.

Bu yerdə ermənilərin I Pyotrla görüşü haqqında bir faktı diqqətinizə çatdırmaq istərdim. Erməni keşişləri I Pyotr ilə nə üçün görüşüblər?

Tarixən ermənilər müəyyən qüvvələrin siyasətlərinə lazım olduqları zaman ortaya çıxaraq çirkin oyunların iştirakçısına və alətinə çevrilmişlər. Bu sözləri AzərTAC-a müsahibəsində Xocalı Soyqırımını Tanıtma və Araşdırma Mərkəzinin sədri Ceyhun Ələkbərov deyib: "Vaxtilə Rusiya çarı I Pyotr Qafqaz bölgəsində sosial dayaqlarını gücləndirmək üçün ermənilərdən çox məharətlə istifadə etmişdi. Rusiya çarınının Qafqaz yürüşlərindən ən çox sevinən ermənilər olmuşlar. Çünki ermənilərə çirkin niyyətlərini həyata keçirə biləcək I Pyotr kimi hökmdar, çara isə bölgədə rahat istifadə edə biləcəyi müəyyən qruplar lazım idi. Bu vəzifəni isə Qafqazda yalnız ermənilər

həyata keçirə bilərdilər. Təsadüfi deyildir ki, I Pyotrun Qafqaz siyasətində ermənilər xüsusi yer tutmuşlar. Onlar bu yürüşdə öz çirkin arzularının gerçəkləşəcəyini görmüş, yəni gələcəkdə “böyük erməni ərazisinə” sahiblənəcəklərini düşünmüşlər” (2.1.).

Ceyhun Ələkbərov dünyaya göz açdığı Xocalı şəhərinin bir əsrdə 3 dəfə - 1905-ci, 1918-ci və 1992-ci illərdə ermənilərin hücumuna məruz qalaraq yerlə-yeksan edildiyini bildirmişdir. Vurğulamışdır ki, ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırımı insanlıq adına utanc gətirən hadisə kimi dünya mediasında da öz əksini tapmışdır. Xocalı şəhəri strateji əhəmiyyəti ilə yanaşı, həm də tarixi məkandır. Bu şəhər ilə Əsgəran qəsəbəsi arasında axan Qarqar çayının sağ və sol sahillərində XVIII əsrə aid “Əsgəran qalası” olmuşdur. 1810-cu ildə Rusiya ilə İran arasında ermənilərin Qarabağa köçürülməsi ilə bağlı əsas danışıqlar həmin qalada aparılmışdı (2.2).

Bu gün tarixi mənbələr də, təkzibolunmaz faktlarla sübut edir ki, Qafqazda indiki bu ermənilərin (yəni hayların) tarixən dövləti olmamışdır. Müəlliflərin yazdıqlarından belə nəticə çıxır ki, İrəvan xanlığının rus qoşunları tərəfindən işğalından öncə şəhərin 20 min nəfər əhalisinin 20 faizini - yəni 4 min nəfərini ermənilər, 16 min nəfərini isə azərbaycanlılar təşkil etmişdir. İşğaldan sonra şəhərdə 12 min nəfər əhali olmuşdur ki, onun da 40 faizini – yəni 4800 nəfərini ermənilər, qalan 7200 nəfərini isə azərbaycanlılar təşkil etmişlər. Deməli, işğaldan öncə şəhərdə mövcud olmuş 16 min nəfər azərbaycanlıdan 8800 nəfəri şəhəri tərk edərək müxtəlif yerlərə köçməyə məcbur olmuş və yaxud müharibə nəticəsində tələf olmuşlar. Başqa sözlə, rus işğalından sonra şəhərin azərbaycanlı əhalisi yarıbayarı azalmışdır(3).

Ermənilər Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ ərazisində kompakt halında yerləşdirilmiş və onlara 200.000 desyatindən çox xəzinə torpağı ayrılmışdır. Ümumiyyətlə, bu dövrdə

rusların əlinə keçmiş Azərbaycan torpaqlarına 200.000 nəfərə yaxın erməni gətirilib yerləşdirildi. Bu yerdə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, Ermənilər Qarabağa köçürülmələrinin 150 illiyini 1978-ci ildə qeyd edərək Ağdərə rayonunda abidə ucaltmışdılar. Sonralar işğal altında qalan Ağdərə rayonunda bu abidəni ermənilər çox hiyləgərliklə dağıtmışdılar.

Müəyyən illər keçdi, müxtəlif cildə girməyi asanlıqla bacaran ermənilər çox hiyləgərcəsinə dünyada özlərinə havadarlar tapdılar. Ermənilər həmin qüvvələrin dəstəyi ilə XIX əsrin sonlarına yaxın “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasına düşdülər. Ən nəhayət, onlar öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün 1891-ci ildə Daşnaksütyun adlı terror təşkilatını yaratdılar. (bir çox mənbələrdə bu tarix müxtəlif cür yazılır-müəllif Ə. B.). Bir sıra xarici dövlətlər tərəfindən maliyyələşdirilən Daşnaksütyun terror təşkilatına dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş millətçi ermənilər də cəlb olundular. Bu təşkilat həmin vaxtdan başlayaraq “Böyük Ermənistan” yaratmaq uğrunda neçə-neçə qətlər, cinayətlər törətdi.

“Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası, ermənilərin fikrincə, iki istiqamətdə həyata keçirilməli idi. Birincisi, Qərb dövlətlərinin və Rusiyanın siyasi, hərbi dəstəyi, maliyyəsi hesabına türk torpaqlarının, o cümlədən də, Azərbaycan ərazilərini işğal edilib Ermənistanla qatılması siyasətidir. İkincisi, buna nail olmadıqda milli qırğın törətmək yolu ilə türk xalqlarına, eləcə də azərbaycanlılara qarşı soyqırımı həyata keçirməkdən ibarətdir. Ermənilər bu amilin hər ikisini nəzərə alıb, şəraitə və məkana uyğun olaraq yararlına bildilər. Digər tərəfdən onlar öz məqsədlərinə nail olmaq üçün çox hiyləgər və heç bir əndazəyə sığmayan, fakta, reallığa söykənməyən saxta təbliğatlarını aparıblar.

Onu da qeyd edək ki, XIX əsrin I rübündə ermənilər öz planlarını həyata keçirmək üçün arzuladıqları şərait

waranmışdı. Regionda gedən proseslər, xanlıqlar arasında mövcud olan gərginliklər və onların bir ideya ətrafında, vahid Azərbaycan məfkurəsi əsasında birləşə bilməməsi Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə stimül verirdi. Nəhayət, 1801-ci ildən Azərbaycan torpaqlarının işğalına başlayan Rusiyanın xristian faktorundan məharətlə istifadə etmək siyasəti fəallaşdı. Rus imperiyasının siyasi dairələri anlayırdılar ki, bu siyasətdə ermənilərdən yaxşı alət ola bilməzdi. Ona görə də ermənilər siyasi cəhətdən fəallaşdılar. 1813-cü il oktyabrın 12-də imzalanmış "Gülüstan" müqaviləsi şəraitində əlverişli etdi. 1828-ci il fevral ayının 10-da imzalanmış "Türkmənçay" müqaviləsi tək Azərbaycanın bölünməsi kimi faciəli sonluqla bitmədi. Burada daha ciddi fəlakətin bünövrəsi qoyuldu. Bu da ondan ibarət idi ki, ermənilərin bu əraziyə, Azərbaycanın tarixi torpaqlarına köçürülməsi prosesi başlandı.

1828-ci ildə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ləğv edildi. Onların yerinə "Erməni vilayəti" yaradıldı. Bu, gələcək erməni dövləti üçün düşünülmüş mənbə idi. "Erməni vilayəti" məsələsinin hədəflərindəki məqamlardan biri ondan ibarət idi ki, iki türk dövləti bir-birindən coğrafi baxımdan ayrılınsın.

Bu prosesləri sürətləndirmək məqsədilə ermənilər kütləvi surətdə indi Ermənistan adlanan əraziyə İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra imzalanan "Türkmənçay" (1828) və "Ədirnə" (1829) müqavilələrinin şərtlərinə əsasən İran və Türkiyədən köçürülüb gətirilmişdir (4).

Onu da unutmamaq lazım deyil ki, ermənilərin bu torpaqlara köçürülməsi müəyyən zaman keçdikdən sonra ağır fəsadları verməyə başladı. Yerli əhali olan azərbaycanlılara qarşı İran və Türkiyədən köçürülmüş ermənilər qırğın və talanlar törətməkdən çəkinmədilər. 1905-1906-cı, 1918-1920-ci illərdə və sonrakı dövrlərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı hadisələri bir daha deyilənlərə sübutdur. 1914-1918-ci illəri əhatə edən I dünya müharibəsi erməni ideyalarının gerçəyə çevrilməsində əsas rol oynadı. Rusiya imperiyasının

dağılmağa başladığı bir dövrdə ermənilər Qafqazda əlverişli siyasi mövqə qazanmağa nail olmuşdular.

Əcnəbi müəlliflər ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülmə məsələsinə toxunaraq yazırdılar: "Ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə axını 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra bir daha güclənmişdi. 1890-cı illərdə Türkiyədə baş verən erməni üsyanları nəticəsində 400 minə yaxın erməni yenə də Qafqaza köçüb gəlmişdi. əcnəbi müəllif N.Şavrov daha sonra qeyd edir ki, XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada yaşayan 1300000 ermənidən bir milyonu yerli əhali deyil, rusların vasitəsilə məskunlaşdırılmış erməni idi (5).

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunu direktoru, professor Yaqub Mahmudovun ermənilərin bu torpaqlara köçürülməsi ilə bağlı maraqlı açıqlaması mediada yayılmışdı. "Ermənilər Balkanlardan Van gölü ətrafına, oradan isə Çar Rusiyası vasitəsilə Azərbaycana köçürüldülər. Mən çox təəssüf edirəm ki, bu gün Azərbaycanın içərisində də elə qüvvələr var ki, biz tarixi sübutlarla ermənilərin Azərbaycana necə köçürüldüyünü, hansı işlər gördüklərini sübuta yetirəndə ona qarşı çıxmağa çalışır. Onun sözlərinə görə, bu qüvvələr öz tarixlərinə sahib çıxmalı, Azərbaycanın çörəyini yeyib, burada adlar alıb, sonradan xaricə xidmət etməməlidirlər (6.1).

Y. Mahmudov daha sonra bildirib: "Tarix İnstitutu tərəfindən Berlin, London, Paris, Sankt-Peterburq, Moskva, Dehli, İstanbul, Ankara və digər yerlərdən sənədlər gətirilib. Dünya bütün tarixi sübutlarla deyir ki, erməniləri Azərbaycan torpaqlarına Çar Rusiyası köçürüb. Köçürərkən keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində erməni vilayəti yaradılıb". Tarix İnstitutunun direktoru qeyd edib ki, Azərbaycan ermənilərin öz adlarına çıxdıqları torpaqların sahibidir. Onun sözlərinə görə, bundan sonra da lazımı tədqiqatlar davam etdiriləcək: "Real tarix və "Böyük Ermənistan" uydurması" kitabı ilə də bizi köçəri, gəlmə adlandıran və bu torpaqların sahibi olmadığını

əsaslandırmağa çalışan erməni tarixçilərinə bəzi məsələləri sübut edirik. Sübut olunur ki, ermənilər bura Balkan yarımadasından köçürüldülər. Balkan yarımadasında finikiyalılarla qohum olan etnos Asiyaya gəlmə əhalidir və Van gölü ətrafına köçürülərək gətirilib. Oradan da Çar Rusiyası vasitəsilə Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarına köçürüldülər” (6.2).

Başqa bir müəllif -Hüseynov Yunis yazır: ”1813-cü və 1828-ci illərdə Rusiya imperiyası ilə İran arasında imzalanan “Gülüstan” və “Türkmənçay” müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Qısa bir müddətdə ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan və digər. Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında «Erməni vilayəti» adlandırılan inzibati bölgənin yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. Bədnam «Böyük Ermənistan» ideyaları təbliğ olunmağa başlandı” (7).

Göründüyü kimi, ermənilər çox hiyləgər siyasət həyata keçirərək Azərbaycanın bu tarixi torpaqlarında məskunlaşa bilmişdilər. Bu gün bir məsələ çoxlarımızı düşündürür. Bəs, əhalisinin 76 faizi türk olan İrəvan və digər tarixi ərazilərimiz ermənilərə necə verildi? Bütün mənbələrdə birmənalı olaraq sübut edilir ki, İrəvan şəhəri Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Hətta bu faktı bəzi ermənilər də etiraf edirlər.

“Erməni Sovet Ensiklopediyası”nda erməni kahini Hovannes Şahxatunyanın tərtib etdiyi siyahıda göstərilir ki, 390 il İrəvan xanlığını idarə edən 49 xanın hamısı Azərbaycan türkü olmuşdur (8). Hətta İrəvan xanlığının ərazisində yerləşən erməni katolik kilsələrinin keşişlərini də İrəvan xanları təyin

edirdilər.

Tarixi həqiqətlərin saxtalaşdırılması işində mahir olan ermənilərin mahiyyətinin açılması istiqamətində bir sıra ciddi qaynaqlar var ki, onların zaman-zaman ictimailəşdirilməsinə, Azərbaycan və xarici oxucu auditoriyasına çatdırılmasına ciddi zərurət var. Yeri gəlmişkən, Dağlıq Qarabağa köçürülən ermənilər 1978-ci ildə köçürülmələrinin 150 illik yubileyini təntənəli şəkildə qeyd etmələrinə və buna aid abidə ucaltmalarına baxmayaraq, ermənilər indi özlərini Dağlıq Qarabağın aborigen əhalisi hesab edirlər. Qarabağda 1988-ci il hadisələri başlayandan sonra isə ermənilər bu bölgənin əsl sahibləri olduqlarını iddia etmək üçün həmin abidəni yer üzündən sildilər.

Ermənilərin bu əraziyə köçürülməsi ilə bağlı tarix elmləri doktoru, professor Kərim Şükürov bunları deyib: “...Ermənilər bu bölgəyə gəlmədilər. Ermənilər bu əraziyə 1828-ci ildə imzalanmış “Türkmənçay” müqaviləsinin 15-ci maddəsinə uyğun olaraq köçürüldülər. Rusiya 1801-ci ildən başlayaraq çalışırdı ki, bu bölgədə ermənilərin mövqelərini gücləndirsin. Rusiya tutduğu bölgələrə erməniləri cəlb edirdi. Bu da bizim tarixşünaslıqda az diqqət yetirilən məsələlərdən biridir. Ona görə də ermənilər Naxçıvana birmənalı olaraq gəlmə ünsürləridir. Əslən erməni olan Lazarevin rəhbərliyi ilə Köçürmə Komitəsi yaradılmışdı. Həmin Lazarevin ermənilərə müraciəti də bizim əlimizdə var. Qlinka soyadlı müəllifin ermənilərin köçürülməsi haqqında kitabı var. Qriqoryevin kitabında isə ermənilərin Cənubi Azərbaycanın hansı bölgələrindən Naxçıvana köçürülmələri haqqında məlumatlar var” (9).

Güney Azərbaycanın tanınmış tədqiqatçı alimi Səməd Sərdariniyanın Tehranda fars dilində nəşr olunmuş “İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur” adlı əsərində də ermənilərin Cənubi Qafqaza, Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinə toxunub. Əcnəbi müəllif geniş tədqiqat apararaq

ermənilərin qədim Azərbaycan şəhəri olan İrəvanda hansı illərdə, nə qədər köçürülməsinə və oradakı yerli əhali olan azərbaycanlıların getdikcə azaldılması məqamlarına çox ətraflı aydınlıq gətirib. Səməd Sərdariniya davamlı olaraq bu siyasətin daha intensiv xarakter aldığını, azərbaycanlıların fiziki və mənəvi təzyiqlərə məruz qalaraq İrəvandan sıxışdırılıb çıxarılmasını, ermənilərin isə hərtərəfli himayə edilərək say baxımından bu şəhərdə üstünlük qazanmasına şərait yaradıldığını tarixi sənəd və faktlarla ortaya çıxarmışdı.

Onu qeyd etmək yerinə düşər bir neçə il öncə SSRİ xalq artisti, aktyor Armen Ciqarxanyan müsahibə verərkən jurnalistə kobud şəkildə belə dedi: "Ay uşaq, mənim ulu babamın qəbri İranın Marağa şəhərindədir. Ad-familyaları da qəbir daşında yazılıb. Mən necə deyə bilərəm ki, ulu babam stepanakertlidir". Həmin müsahibədən sonra Ciqarxanyan ermənilər tərəfindən düşmən elan edildi. (10)

Digər maraqlı bir fakt da diqqəti cəlb edir. «Murc» erməni jurnalı 1897-ci ildə "Ermənilər qaraçılardan törəmədir" adlı məqalə dərc etmişdir. Məqalədə erməni və qaraçı xalqlarının mənşə birliyi kifayət qədər məntiqi şəkildə göstərilmişdir. Yazıda hətta qaraçı mənşəli ermənilərin adları çəkilir, habelə, əslində, "dənizdən dənizədək ölkə"nin coğrafi məkanını cizmiş qaraçı-erməni köçlərinin marşrutlarının coğrafiyası da qeyd edilir. Digər ehtimala görə, «Ermənistan» xalqın deyil, coğrafi zonanın adıdır. Ermənilərin öz adı - "hayk" da sübut edir ki, Ermənistan onların tarixi vətəni deyildir. Tədqiqatçı Y.Karstın fikrincə, "hayk" tayfası Fərat ərazisinə Balkan yarımadasından gəlmişdir. Üstəlik görkəmli rus alimi I.M.Dyakonov təsdiq edir ki, "yalnız bir nəticə, yeni belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, erməni dili əcdadının ilk daşıyıcıları Ermənistan yaylasına köçəri maldarlar kimi gəlmişlər" (11).

Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi ilə bağlı digər faktlara nəzər salmaq. Tarixi qaynaqlar təkzibolunmaz faktlarla sübut edir ki, Qafqaz ərazisində kiçik bir icma təşkil edən

ermənilərin tarixən dövləti olmamışdır. XVII əsrə kimi onlar Türkiyə və İranın bir ərazisində, daha sonra Qarabağ və İrəvan xanlığında dəstə halında həyat sürmüşlər. "XVIII əsrin 40-cı illərinin axırlarında Azərbaycan torpaqlarının hər yerində olduğu kimi, indiki Ermənistan ərazisində də azərbaycanlıların İrəvan xanlığı da yaranmışdı və xanlığın başında duran xanların hamısı azərbaycanlılar olmuşlar. Xanlıq ərazisində yaşayanların 78 faizi azərbaycanlı, 11 faizi kürd və başqaları, onların içərisində cəmi 10 faizi ermənilər idi" (12).

Sonrakı illərdə bu mənzərə tamam dəyişib. Tarixi sənədlərdən məlumdur ki, XVIII əsrin 40-cı illərin axırlarında Azərbaycan ərazilərində bir sıra xanlıqlarla bərabər İrəvan xanlığı yaranmışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu xanlığın başında duran xanların hamısı azərbaycanlılar olmuşlar. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda cəmi 900 min erməni yaşadığı halda, 1908-ci ildə 1301 min erməni yaşamışdır. 1914-1916-cı illərdə Cənubi Qafqaza daha 350 min erməni Türkiyədən gəlib yerləşmişdi ki, onların da bir qismi İrəvanda məskunlaşdıqdan sonra azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı. 1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin hakimiyyəti dövründə İrəvan şəhərində azərbaycanlılara qarşı əsl soyqırımını törədilmişdi. Şəhərdə demək olar ki, tək-tük azərbaycanlı qalmışdı. (13)

Ümumiyyətlə, 1828-ci ildən başlayaraq: - İrəvandan 40.000, Türkiyədən 84.000, Suriyadan 30.000 nəfər, 1914-1922-ci illərdə: - Türkiyədən 70.000, Fransadan 30.000 nəfər, 1946-cı ildən başlayaraq: - İran, Suriya, Livan, Bolqarıstan, Yunanıstan, Rumıniyadan 409.000 nəfər, 1947-ci ildə: - ABŞ, Fələstin, Suriya, Livan, Fransa, Misir, Bolqarıstan və Rumıniyadan 35.000 nəfər, 1948-1953-cü illərdə: - ABŞ, Suriya, Livan, Fransa, Misir, Bolqarıstan və Rumıniyadan yenidən 100.000 nəfər Ermənistan ərazisinə köçürülmüşdü. Ermənilərdən daha

bir etirafı -76 faiz azərbaycanlı! Erməni yazarları Z.Lalayanın "Tarixi xatirələr" kitabında (II hissə), X.Hakopyan, S.Melikbaxşiyən və X.Barseğiyanın "Ermənistanın və ətraf rayonların toponimlər lüğəti" əsərində və Ermənistan Sovet Ensiklopediyasında birmənalı şəkildə təsdiq olunur ki, İrəvan xanlığının və ətraf rayonların əhalisinin 76%-dən çoxu Azərbaycan türkləri və müsəlmanlar olmuşdur. (14).

Hətta bu yaxınlarda rusiyalı rejissor Nikita Mixalkov Aleksandr Qriboyedov haqqında çoxseriyalı televiziya filmini çəkməyə hazırlaşarkən qeyd edib ki, "o zaman, XIX əsrin əvvəllərində 40 min erməni İrandan çıxarılaraq Qarabağa yerləşdirilib". Rusiya mətbuatına müsahibəsində bildirib: "Biz sübut etdik ki, Qriboyedovun qətli müsəlmanlarla bağlı deyil, bu ingilislər tərəfindən planlaşdırılmış soyuq qətdir. Qriboyedov onlara İpək yolunda mane olurdu",-deyə Mixalkov qeyd edib (15). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə Rusiyanın İranda səfiri işləyən Aleksandr Qriboye-dovun ermənipərəstliyi ilə bağlı məlumatlar yetərincədir. İran ərazisindən köçürülən ermənilərin Şimali Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsi İrəvan, Naxçıvan və Qarabağda əhalinin etnik tərkibini dəyişdirə bilmişdi. Bu əyalətlərdə gəlmə ermənilərin artımı və yerli azərbaycanlıların çar təzyiqinə davam gətirməyərək İran və Türkiyə ərazilərinə köçməsi nəticəsində əhalinin etnik tərkibindəki fərq ermənilərin xeyrinə idi.

Moskva və bütün Rusiya patriarxı Kirilin ermənilərlə bağlı açıqlaması

Bu yaxınlarda Moskva və bütün Rusiya patriarxı Kiril ermənilərlə bağlı maraqlı açıqlama vermişdi: "Kiril Moskva ətrafında yerləşən pravoslav məbədlərin mitropolitləri ilə görüşdə Rusiya imperiyasının tarixini xatırladıb. Rus pravoslav kilsəsinin rəhbəri toplantı iştirakçılarının diqqətini Ermənistan-da baş verən son hadisələrə və bu ölkədə artan anti Rusiya əhval-ruhiyyəsinə çəkərək deyib: "Erməni dövlətinin yaranması anından başlayaraq biz pravoslav olmayan bu xalqı müdafiə edirik. Biz hər zaman Ermənistanı Rusiya dövlətinin bir hissəsi saymışıq və azsaylı katolik erməniləri göz bəbəyi kimi qorumuşuq. Bu cür mürəkkəb coğrafi şəraitdə bu dövlət Rusiyasız heç vaxt mövcud ola bilməzdi. İndi isə hər şeyin sürətlə dəyişməsinin və bizim etdiyimiz xeyirxahlığın bu cür həyasızcasına unudulmasının şahidiyik. Ermənilər bir şeyi unutmamalıdırlar ki, Rusiya olmadan onların bu torpaqlarda mövcudluğu qeyri mümkündür" (16).

Rusiya patriarxının gecikmiş olsa da bu etirafı ermənilərin

Cənubi Qafqazda hansı zamandan və kimin dəstəyi ilə dövlət qurmasını bir daha təsdiqlədi. Göründüyü kimi, bu gün bütün mənbələr ermənilərin bu regionda hansı vaxtda və hansı şəraitdə yerləşdirilməsinə aydınlıq gətirir. Bütün təkzib-olunmaz faktlara baxmayaraq, ermənilər saxtakar əməllərindən və bəd niyyətlərindən əl çəkməyiblər. Hətta işğal altında qalan tarixi abidələrimiz də erməni təxribatından və saxtakarlığından kənarda qalmır. Erməni vandalları insanlara qarşı törətdikləri cinayətləri Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan) tarixi abidələrə də tətbiq etmiş nəticədə, türk-müsəlman izlərini itirmək üçün bütün tarixi abidələri məhv etmişdilər. Onlar tarixi abidəri məhv etməklə bu ərazilərin Azərbaycan xalqı ilə bağlı məqamları tarixdən silmək istəyirlər. Bütün tarixçilər əcnəbi alimlər, hətta Moskva və bütün Rusiya patriarxı Kirildə ermənilərin Azərbaycanın tarixi torpaqlarında məskunlaşdıqlarını, özləri üçün birbaşa Rusiyanın dəstəyi ilə dövlət yaratdıqlarını açıq bəyan ediblər.

Təkrar olunmayan tarix və oxşar proseslər

Həmin dövrün ictimai-siyasi proseslərini, regionda baş verən hadisələri təhlil etdikdə bu qənaətə gəlmək olar ki, 1918-ci ildə azərbaycanlıların başına gətirilənlər heç də təsadüfi deyil. Bu, ermənilərin uzun müddət ciddi hazırlığının və yeri, məqamı çatanda öz çirkin planlarını həyata keçirmələrinin bir mərhələsidir. Erməni məsələsini tədqiq edən insanlar bunu daha yaxşı bilir ki, 1905-1907-ci illərdə, 1918-1920-ci illərdə, XX əsrin müxtəlif illərində və nəhayət 1988-ci ildən başlayaraq ermənilər məqamı yetişən kimi öz simalarını açaraq kimliklərini göstərirlər. Bu, artıq sınaqdan çıxmış erməni strategiyasıdır. Arxayınçılıq, yüksək qonaqpərvərlik, unutqanlıq, yeri gələndə erməni hiyləgərliyi və digər faktorlar ermənilərin törətdiyi soyqırımlar zamanı Azərbaycan xalqını əliyalın qoyub. Belə acı təcrübə həm 1905-ci ildə, həm 1918-ci ildə, həm də 1988-ci il hadisələri zamanı özünü açıq şəkildə büruzə vermişdir.

Erməni terror məsələsinə toxunan Əhməd Ağaoğlu yazırdı ki, bu üç-beş erməninin başı boş hərəkəti deyil, arxasında güclü xarici havadarlarının dəstəyini hiss edən və strateji plana sahib Daşnaksütyunun planlı işidir.

Təəssüf ki, indi -XXI əsrdə də həmin xarici havadarlar, xüsusilə, Rusiya faktoru yenə erməniyə həmin havadarlığını etdirməkdədir. Erməni düşüncəsi, nifrəti, insanlıqdan kənar hərəkətləri, burada yalnız zaman fərqi olub. Gəlin, ermənilərin həm 1918-ci ildə, həm də XX əsrin sonlarında azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlara erməni "yazar"ların münasibətinə diqqət yetirək.

Erməni yazıçısı, Xocalı soyqırımında iştirak edən Zori Balayan 1996-cı ildə Vadmazorda nəşr olunmuş "Dirilmə" (17.1) adlı kitabında Xocalıda törədilən qətlialmlardan pafosla bəhs edərək belə yazırdı: "Vətəndaşlıq və kişilik vəzifəsi kimi mən də türklərə (azərbaycanlı) işgəncə verdim. Mən Xacaturla

onların saxlandığı zirzəmiyə girəndə bizim əsgərlər çox səs çıxarmaması üçün uşağın dırnaqlarından pəncərəyə mıxlandırdığını gördüm. Xaçatur uşağın anasının kəsilmiş döşünü onun ağzına soxdu. Daha sonra mən 13 yaşlı bir türkün sinəsini və qarnını yardım. Uşaq 7 dəqiqə sonra qan itkisindən öldü. Mənim ixtisasım doktor (humanist) olduğu üçün uşağa etdiyimdən xoşbəxt olmadım. Ancaq qəlbimdə bir böyük sevinc vardı. Xaçatur itdən doğulmuşların (yəni türklərin) cəsədini parçalara böldü və itlərə atdı. Sonra biz eyni hərəkətləri daha üç türk dölünə tətbiq etdik. Bununla Xaçatur və mən ermənilik, vətənsəvrlik və vətəndaşlıq borcumuzu yerinə yetirdik...”

2000-ci ildə Beyrutda nəşr olunmuş “Xaç naminə” adlı kitabında(17.2) Daud Xeyriyan da Xocalı soyqırımından ağızdolusu bəhs edir: “Bu səhər soyuqda Daşbulağa doğru təxminən bir kilometrlik yolu keçmək üçün cəsədlərdən yol düzəlttik. Mən cəsədlərin üstündən keçmək istəmirdim. Polkovnik Ohanyan mənə qorxmamağımı və bunun müharibə qanunları olduğunu söylədi. Mən 9-11 yaşlarında bir qız cəsədinin sinəsinə çıxaraq irəlilədim. Mənim pal-paltarım qana bulaşmışdı. Beləcə mən təxminən 1200 cəsədin üstünə çıxaraq keçdim...” O, daha sonra yazır: “Martın 2-də “Qafan” erməni qrupu (cəsədləri yandırmaq üçün yaradılmış xüsusi qrup) axmaq moğollara (yəni, türklərə) aid 2000 cəsəd yıxdı və Xocalının qərbində onları bir yerə toplayaraq yandırdı. Son yük maşınında mən təxminən 10 yaşında bir qız uşağı gördüm. Qız boynundan və əlindən yaralanmışdı. Diqqətlə baxanda yavaşca nəfəs aldığı gördüm, soyuq, aclıq və aldığı yaraya baxmayaraq uşaq hələ yaşayırdı. Tiqrən adlı bir əsgər onun qulağından tutub yandırılmaq üçün bir yerə toplanmış və üzərinə mazut tökülmüş cəsədlərin yanına gətirdi və daha sonra onları yandırdı. Bu zaman mən birinin yardım səsini eşitdim”.

Ermənilər Xocalıda törətdiyi həmin vəhşiliyi 1918-ci ildə də oxşar formada törətmişdi. Burada əsas məsələ zaman və

məkan fərqidir. Biz o dövrün hadidsələrindən uzun müddət xəbərsiz qalmışıq. Hələ sovetlər birliyi dövründə biz yaşlı insanlar 1918-ci ildə ermənilərin törətdiyi qırğınlar haqqında tükürpədicə məlumatları eşitsək də həmin deyilən informasiyaların fərqində olmuruq. Çünki bu barədə kitablarda, mətbuatda deyil, yalnız insanların şifahi danışdığı dilində olduğuna görə, bu məlumatlar bizə təsir edəcək gücdə deyildi. Digər tərəfdən sovet tarixşünaslığı belə tarixi məqamları tamamilə saxtalaşdırmışdı. Ancaq zaman keçsə də fakt faktlığında qalmaqda idi. Hətta erməni mənbələri də həmin erməni vəhşiliyini təsdiqləyirdi.

Ötən əsrin əvvəllərində isə erməni tarixçisi A.Lalayan yazırdı: “Daşnak dəstələri türk qadınlarının və uşaqlarının, qocaların və xəstələrin qarşısında maksimum cəsarət nümayiş etdirirdilər. Daşnak dəstələrinin tutduqları türk kəndləri canlı insanlardan təmizlənilib, eybəcər hala salınmış qurbanları ilə birlikdə xarabalığa çevrilib. Daşnak Vahram öz “qoçaqlığı” haqqında belə danışaraq deyirdi, mən Basarkeçərdə heç nəyi nəzərə almadan türk əhalisini qırdım. Lakin bəzən gülləyə heyfəm gəlirdi. Bu itlərə qarşı ən yaxşı üsul odur ki, döyüşdən sonra salamat qalanların hamısını su quyusuna doldurub üstünə ağır daşlar tökəsən. Belə də etdim: bütün kişiləri, qadınları, uşaqları quyuya doldurub üstünə ağır daşlar tökdüm”

(18.1).

A.Lalayan etiraf edir ki, Ermənistanda daşnak hökuməti özünün 30 aylıq hakimiyyəti dövründə (may 1918 - noyabr 1920) azərbaycanlı əhalinin 60 faizini qırıb. 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin avqustuna qədər təkcə Sisyan rayonunun 15 kəndində 625 nəfər qətlə yetirilib. Bayazid, Eçmiədzin, İrəvan qəzalarında qarət olunmuş, doğma yurdunu tərk etmiş soydaşlarımızın sayı 200 min nəfərə yaxın idi. Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndi dağıdılmış, həmin kəndlərdə yaşayan 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürülmüşdü. İrəvan quberniyasında 1918-ci ilin martınadək

199 kənd dağıdılmış, 135 min nəfərlik əhalinin bir qismi qılıncdan keçirilmiş, bir qismi isə çətinliklə qaçaraq canını qurtara bilmişdi. 1919-cu ilin 9 ayı ərzində Eçmiədzin və Sürməli qəzalarında 96 kənd, İrəvan qəzasında isə bütün kəndlər yerlə yeksan edilmişdi (18.2).

Ermənilər Azərbaycanın Güneyində də - Urmiyada, Xoyda, Təbrizdə, Səlmasda və başqa şəhərlərdə soydaşlarımıza qarşı soyqırımını törətdilər. 150 min əhalisi olan Urmiyada bir gecədə 1500 türk öldürüldü. Osmanlı ordusu gələnə kimi artıq öldürülənlərin sayı 10 min nəfəri ötdü (19.1). Urmiyadakı hadisələr digər Azərbaycan şəhərlərinin ermənilərə qarşı ayıq-sayıq tərpənməsinə səbəb oldu. Bu səbəbdən də ermənilər digər şəhərlərdə bu miqyasda qətliaamlar törədə bilmədilər.

Dəyərli oxucular, ermənilər və onların yazarlarının XX əsrin əvvəllərində mövqeyi, məkri, vəhşiliyi necə olubsa, əsrin sonunda da eyni fikirdə, eyni antitürk, antisivil düşüncədə qalıblar. Bu onu göstərir ki, dünya dəyişsə də, inkişaf etsə də, erməni xəstəliyinin müalicəsi tapılmır. Bu, xəstəliyin çarəsi elmi mülahizələrə və faktlara əsaslanan həqiqəti dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdan, Cənubi Qafqazdakı bu münaqişənin mahiyyətini ortalığa qoymaqdan ibarətdir.

Bu yerdə bəzi şəxslərin ermənilərlə bağlı söylədikləri faktları diqqətinizə çatdırmaq istərdik. Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin direktoru Maarif Teymur mətbuata bu hadisələrlə bağlı bəzi maraqlı faktlar verib. O, arxivdə ötən yüzilin əvvəllərində ulusumuza qarşı törədilmiş soyqırımlarla bağlı tanınmış qələm sahiblərinə aid soraqların saxlanıldığını bildirir: "Ötən yüzilin əvvəllərində soydaşlarımıza qarşı törədilmiş qırğınlar tarixin müxtəlif dövənlərində özünü göstərdi. Bu mənada yaradıcılarımız soyqırım mövzusunda dəfələrlə müraciət etmişlər. Düzdür, sovet dövründə, məlumdur ki, bu mövzuda danışmaq yasaq idi. Əziz Şərifin şəxsi fondunda soyqırımlarla bağlı müəyyən məqamlar var. Əziz Şərif sovet dövründə bu mövzuda danışmağa təbii olaraq

ehtiyatlanırdı. Amma hərdən qeyri-ixtiyari bu barədə danışırdı" (19.2).

Sovet dövrünün bütün qadağalarına baxmayaraq, bu mövzu unudulmadı. 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə soyqırımlar barədə həmin dövrün mətbuatında yazılmışdı. Məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə çap olunan "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində bu barədə xeyli sayda tükürpədicə, ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi soyqırımın təsvirləri detallarınadək var.

Yenə mənbələrə müraciət edək. M.Ə.Rəsulzadə həmin dövrdə mart soyqırımının canlı şahidi olan M.Kulqədən sitat gətirir: "Kulqenin, digər əcnəbilərin o günlərin xatirəsi olmaq üzrə almış olduqları və bu gün əllərdə mövcud olan fotolar çox faciəli mənzərələri əks etdirir. Bir yığım qızlı-erkəkli, cocuq ölümləri üzərində qocaman çoban köpəkləri bu məşum yavruları gəmirir... Çılpaq bir qadın yerə sərilməmiş, ölmüş... bu ölü vücuda qurumuş məməsini canlı bir yavru əmməkdədir..." Həmin dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti həm 1919-cu, həm də 1920-ci il martın 31-ni Milli Matəm günü kimi qeyd edib (19.3.).

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, M. Ə. Rəsulzadə uzun illər erməni yalanlarını, təxribatlarını araşdıraraq dünyaya çatdırmağa çalışıb. Bu yerdə aşağıdakı mənbəyə istinadən bir faktı qeyd etmək yerinə düşər. M. Ə. Rəsulzadənin redaktorluğu ilə Almanyanın Münhen şəhərində nəşr olunan "İstiqlal" qəzetinin 1933-cü il 1 aprel tarixli 31-ci sayı, demək olar ki, bütünlüklə Bakıdakı 1918-ci il mart qırğınının 15 illiyinə həsr edilmişdir. Azərbaycan öz istiqlaliyyətini yenidən əldə etdikdən sonra bu gün hər il anılmaqdadır. Bu hadisəni yalnız biz özümüz öyrənməklə qalmamalıyıq. Qoyun dərisinə girmiş "zavallı ermənilərin" yırtıcı canavar sifətlərini bütün dünyaya bəyan etməliyik. Elə etməliyik ki, bütün dünya xalqları ermənilərin rəzil sifətlərini görsün və kimin kim olduğunu yaxşıca tanısin. Elə etməliyik ki, xalqımızın başına açılan bu

müsbətlər bir də təkrar olunmasın (20).

Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınmış simalarından biri olan M. Ə. Rəsulzadə erməni hiyləgərliyinə, xislətinə yaxşı bələd olduğuna görə, insanları hər zaman ayıq olmağa səs-ləyir. Əsl həqiqəti öyrənib yaymağa çağırır.

Erməni terrorizmi - tarixi həqiqətlər

Tarixşünaslıqla məşğul olan tədqiqatçılar və ümumilikdə, tarixi prosesləri izləyən oxucular ermənilərin terrorizmə meyilli olduqları fikrini bir daha təsdiqləyəcəklər. Məhz onların terrorçu təşkilat yaratması həmin siyasətin məntiqi davamı idi. Onu da qeyd edək ki, 1885-ci ildə "Armenakan", 1886-cı ildə "Hnçak" və 1890-cı ildə "Daşnaksütyun" partiyalarının yaradılması Azərbaycan türklərinə qarşı yönəlmiş bu mübarizənin yeni qanlı səhifələrini açdı. Bu partiyalar Anadolu və Azərbaycan türklərini məhv etmək, Türkiyə və Azərbaycan torpaqlarında "Böyük Ermənistan" dövləti qurmaq kimi bir xülyanı qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Onlar bu çirkin məqsədlərinə çatmaq üçün məqamı yetişdikcə terror aktlarına əl atırdılar. XIX əsrin sonlarında, xüsusilə, 1894-1896-cı illərdə Vanda, Ərzurumda, Samsunda, Qarsda və digər yerlərdə təşkil olunmuş erməni qiyamları minlərlə günahsız türkün qətl ilə nəticələndi.

Erməni terrorizmi ilə bağlı siyasi elmlər doktoru Ramiz Sevdimaliyev yazısında qeyd edib: "Tennessi Texnologiya Universitetinin siyasi elmlər departamentinin professoru Maykl Hünter həmçinin göstərir ki, "Daşnaksütyun"un terror aksiyaları yalnız Osmanlı hökumətinin rəsmi şəxslərinə qarşı deyil, həm də daşnakların maraqlarına cavab verməyən ermənilərə qarşı yönəldilmişdi". 3-6 noyabr 1983-cü ildə Çikaqoda (İllinoys ştatı) keçirilmiş Yaxın Şərq Tədqiqatları Assosiasiyasının 18-ci illik yığıncağında erməni politoloqu J.Libarıdyan "Yaxın keçmişdə erməni tarixində siyasi zorakılığın kökləri" mövzusunda məruzə ilə çıxış edib. O öz məruzəsində 1904-cü ildən 1906-cı ilə qədər Bakıda və Tiflisdə, həmçinin Van və onun ətraflarında erməni terrorçuları tərəfindən törədilmiş siyasi qətlər haqqında statistik məlumatları təqdim edib(21).

Erməni terrorizmini tədqiq edən tarixçi İslam Zeynalov

yazırdı: “Ermənilər son 200 ildə dünyanın hər yerində dəhşətli qırğınlar törətdilər. Moskvadan Nyu-Yorka, Parisdən Lissabona, Cenevrədən Romaya, İstanbuldan Londona, Vyadan Amsterdam, Madriddən Sidneyə, Belqraddan Beyruta, Kopenhagendən Vatikan, Frankfurt dan Brusselə... və nəhayət, Azərbaycanın bütün bölgələrində hər yerdə milliyətindən, cinsindən, yaş həddindən asılı olmayaraq heç kəsə rəhm etməyiblər. Bütün cinayətlərdə ermənilərin qəddarlığı ön cərgədədir” (22.1).

Daha sonra İ.Zeynalov qeyd edib: “Məşhur Amerika alimi Şamnel Uiniz “Ermənistan-terrorçu xristian ölkənin gizlinləri” əsərində nahaq yerə demirdi ki, “ermənilərin hamısı terrorçudur-alimi də, qocası da, cavanı da, qadını da, uşağı da”. Azərbaycanda isə o millətin törətdiyi ağılasız cinayətlərin sayı-hesabı yoxdur (22.2).

Ümumiyyətlə, erməni terrorunu bir neçə mərhələyə bölmək olar. Belə cinayətlərin bir qismi XX əsrin əvvəllərində baş vermişdi. 1905-1907-ci illərdə çar Rusiyasının himayədarlığına sığınan ermənilər Azərbaycanı genişmiqyaslı qanlı aksiyalar meydanına çevirdilər. Dənizdən-dənizə böyük Ermənistan “ideyasını” gerçəkləşdirmək üçün 1905-ci ildə çar Rusiyasının köməyi ilə ermənilər azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə belə terror aktları törədiblər. Tarixi mənbələrdə bu barədə kifayət qədər faktlar var. Növbəti mərhələ I Dünya savaşı ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, ermənilər yaşadıkları Osmanlı Türkiyəsi ərazisində dinc əhaliyə qarşı davamlı qətlər törətdilər. Bu terror aktları o qədər artdı ki, Osmanlı dövləti öz vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bəzi addımlar atmaq zorunda qaldı. Ermənilər indi, yəni 2015-ci ilin aprelin 24-də bütün tarixi həqiqətləri təhrif edərək qondarma erməni soyqırımının 100 illiyini qeyd etməyə cəhd göstərdilər. Ancaq saxta təbliğatla tarixi həqiqəti gizlətmək mümkün deyil.

Nəhayət, yenidən tarixi proseslərə nəzər salaq. 1917-ci il

inqilabı baş verdi. Bu proseslərdən ermənilər yenə öz maraqları çərçivəsində istifadə etməyə çalışdılar. Tarixi proseslərə diqqət yetirəndə bir çox qaranlıq məqamlara işıq düşür. Belə ki, 1917-ci il fevral burjua inqilabı Rusiya imperiyasını kökündən sarsıtdı və dağılma prosesini daha da sürətləndirdi. Yaranmış müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün Xüsusi Komitə təşkil etdi. Lakin 1917-ci il 25 oktyabr sosialist inqilabı hər şeyi kökündən dəyişdi.

Ümumilikdə bu inqilab yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Sovet hakimiyyətini tanımayan xüsusi Cənubi Qafqaz komitəsini 1917-ci il 15 noyabrda Cənubi Qafqaz komissarlığı əvəz etdi. Komissarlıqda hər üç Cənubi Qafqaz xalqları təmsil olunmuşdu. Ərazi iddialarına görə Komissarlığın fəaliyyətində ziddiyyətlər mövcud idi. 1917-ci il 5 dekabr tarixində imzalanan “Ərzincan” barışıqına görə, rus qoşunları Qafqaz cəbhəsini tərk etməyə başladı. Geri qayıdan rus əsgərləri öz silahlarını ermənilərə verirdilər. Ermənilər gizli şəkildə xalqımıza qarşı vuruşmaq üçün silahlanırdılar. Ermənilər yaranmış şəraitdən ustalıqla istifadə etdilər. Əslində bütün bu proseslər yaxın gələcəkdə, yəni 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı həyata keçiriləcək soyqırıma hazırlığın tərkib hissəsi idi.

Tarixdən məlumdur ki, azərbaycanlılara qarşı ermənilər 1918-ci ilin yanvar ayında bir neçə dəfə qırğın törətmək istəmişdilər. Lakin bunun üçün lazımı şərait əldə edə bilməmişdilər. 1918-ci ilin fevral ayının əvvəllərində Zaqafqaziya komissarlığı qanunverici səlahiyyəti olan Zaqafqaziya Seymini təşkil etdi. Seym Tiflisdə fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanlılar burada 4 partiya və 44 millət vəkili ilə təmsil olunurdular. Müsəlman fraksiyasına M.Ə. Rəsulzadə başçılıq edirdi.

1918-ci il mart ayının 3-də Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında Brest-Litovsk müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə ermənilərə ağır zərbə oldu. Həmin dövrdə Bakıda siyasi vəziyyət həddindən artıq mürəkkəb idi. Bakı yeganə şəhər idi

ki, Seymin səlahiyyətindən kənar qalmışdı. Bakı erməni-daşnak qüvvələrinin geniş poliçonuna çevrilmişdi.

Onu da qeyd edək ki, I dünya müharibəsi zamanı Rusiya ilə yanaşı Osmanlı, İngiltərə, Almaniya dövlətləri Bakıya böyük maraq göstərirdilər. Ona görə də erməni-bolşeviklərə rəhbərlik edən Stepan Şaumyan Bakıda mövqeyini möhkəmləndirmək, gələcəkdə üstünlüyü ələ almaq üçün azərbaycanlıların kütləvi qətləmlər planını reallaşdırmağa, cəbhədən qayıdan rus-erməni əsgərlərini müxtəlif vədlərlə Bakıya toplamağa başladı.

1918-ci ilin mart ayında S. Şaumyan artıq 20 min qoşun toplamışdı. Yığılan dəstələrin əksəriyyəti ermənilərdən təşkil olunmuşdu. Soyqırımı törətmək üçün hər şey hazır idi. Əsas məqsəd milli qüvvələrin sosial bazasını məhv etmək, demokratik hərəkata zərbə vurmaq idi.

Tarixi faktlar və bir sıra mənbələr göstərir ki, Bakı Kommunasının Azərbaycanda müsəlman əhalisi tərəfindən heç bir dayağı yox idi. Bu qurum əsasən erməni millətçilərinin mənafeyinə xidmət edən, antiazərbaycan siyasətini həyata keçirən, demokratik prinsiplərdən uzaq olan hökumət idi. Bakı Xalq Komissarları Sovetində əsas vəzifələri ermənilər tutmuşdular. Həmin siyahıya nəzər salanda bu fikir təsdiqlənir. S. Şaumyan XKS sədri və Xarici İşlər Komissarı, Q. Korqanov (Q. Korqanyan) hərbi və dəniz işləri komissarı, Q. Korenyan (Qabrielyan) ədliyyə naziri vəzifəsini tutmuşdular. Bakı Komissarlığının rəhbərliyində Avetisyan, Kostandyan, Osipyan, Əmiryan, Ter-Saakyan, Mikoyan və başqaları təmsil olunurdu. Bakı hərbi komendantlığı və hərbi bölmələrin başçıları əsasən ermənilərdən ibarət idi (23).

Bakı Kommunasında təmsil olunan həmin şəxslərin tərkibi və hansı millətdən olması bir çox qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirir. Bu, onu bir daha sübut edir ki, əslində Bakı Kommunası və onların yaratdığı digər təşkilatların əsas məqsədi, strateji hədəfi birdir. Bu da ondan ibarətdir ki, yeri,

məqamı gələndə bunlar öz erməni xislətini göstərərək terror siyasətlərini həyata keçirsinlər. Azərbaycanlılara və digər xalqlara qarşı ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırımı, terror aktlarına nəzər salanda bir daha görürük erməni ssenarisi, erməni mahiyyəti eynidir. Yalnız zaman və məkan fərqi ola bilər.

Tarix ibrət mənbəyidir. Erməninin kimliyini bilmək üçün tariximizi bilməliyik.

Tarixi bilməmək bəzən səhvlərə yol açır. Lakin millətin, ölkənin taleyi ilə bağlı məqamlarda buraxılan səhvlər çox dəhşətli olur. Tarix isə təkrar olunmur və buraxılan belə səhvlər bağışlanmır.

II FƏSİL

1918-ci il hadisələri nəyə görə və necə baş verdi?

1918-ci il hadisələrinin necə baş verməsi ilə bağlı tarixşünaslıqda yetərinə məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Həmin məlumatları təhlil edəndə bu qənaətə gəlmək olar ki, Leninin Qafqazdakı canişini, fəvqəladə komissar səlahiyyətli Stepan Şaumyan və onun rəhbərlik etdiyi bolşevik daşnak birləşməsinin əsas məqsədlərindən biri Bakını Rusiyaya birləşdirmək idi. Bakı neftinə göz dikən o zamankı Rusiya da bu bölgəni əldən buraxmaq istəmirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1917-ci il noyabrın 2-də Bakıda Şaumyan hakimiyyətinin elan etdiyi Bakı Sovetinin əsas arxalandığı qüvvə yerli vətəndaşlar yox, Bakıda cəmləşən erməni daşnak silahlı dəstələri idi.

Bu çox düşünülmüş strategiya, hiyləgər siyasət idi. Həmin dövrün siyasi proseslərində azərbaycanlılar arxa plana atılmışdı. Azərbaycan əhalisi rusların, ermənilərin və digərlərinin hakimiyyət uğrunda mübarizəsindən kənar saxlanılırdı. Onların adı belə çəkilmirdi. Məsələn, 1918-ci ildə Balaxanıdakı fəhlə yığıncağında qəbul edilən müraciət "Müsəlman, ləzgi, gürcü və erməni fəhlələrinə" sözləri ilə başlayırdı.

Bu siyasət Rusiya tərəfindən açıq dəstəklənirdi. 1918-ci il fevralın 14-də Leninin Şaumyana göndərdiyi teleqram bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Lenin yazırdı ki, "Sizin qəti siyasətiniz bizi çox sevindirir. Bacarıb həmin siyasəti indiki çox çətin vəziyyətin tələb etdiyi çox ehtiyatlı bir diplomatiya ilə birləşdirin" (24).

Bu siyasətin nəticəsi aydın oldu. Bakıdakı mart qırğını, Bakı Sovetinin erməni daşnak hərbi birləşmələri ilə birgə hərəkət planı və Bakı neftinin Rusiyaya ötürülməsi kimi hadisələr üçün bu teleqram razılıq əlaməti idi. Əslində tarixçilər haqlı olaraq

bunu, Bakı soveti, Bakı Kommunası yox, "Erməni Kommunası" adlandırılmasını düzgün hesab edirlər. Çünki ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi soyqırımına bu qurum rəhbərlik edirdi. Bütün mənbələrdə də, göstərilir ki, bu hadisələr belə başlayıb. Bu məqsədlə də "Evelina" münaqişəsi törədildi. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlu Məhəmmədin dəfn mərasiminə gəlmiş əsgər yoldaşlarının Bakıda görünməsi azərbaycanlıların növbəti soyqırımının başlanmasına bəhanə oldu.

1918-ci il martın 29-da şəxsi heyəti müsəlmanlardan ibarət olan "Evelina" gəmisinin Bakıda bolşevik qüvvələri tərəfindən tərkisilah edilməsi milli qırğına başlamaq üçün bəhanə oldu. Belə ki, 1918-ci il martın 17-də silahla ehtiyatsız davranış zamanı həlak olmuş milyonçu H.Z.Tağıyevin Lənkəranda xidmət edən oğlu Məhəmməd Tağıyevin cənazəsini Lənkərandan Bakıya gətirən müsəlman diviziyası dəfn mərasimindən sonra geri qayıdarkən 48 nəfərdən ibarət kiçik bir dəstəsinin həbs edilməsi gözlənilməz çaxnaşmaya səbəb oldu.

Hadisə belə olmuşdu: Dəfn mərasimindən sonra mərhumu dəfn edən müsəlman dəstəsi "Evelina" gəmisini Lənkərana geri qayıtmalı idi. Bu ərafədə ermənilər belə bir yalan xəbər yaymışdılar ki, guya həmin zabitlər Lənkəranda olan müsəlman hərbi hissələri ilə birlikdə Muğandan molokan (rus) kəndlərini məhv etmək barədə tapşırıq alıblar. Əslində isə bu, zabitləri tərkisilah etmək üçün bəhanə idi. Gəminin körpüdən aralanmasına az qalmış silahlı bolşeviklər müsəlman dəstəsinin tərkisilah olunmasını tələb etdilər. Təcili şəkildə, martın 30-da Bakı şəhəri mədən-zavod rayonlarının İnkilabi Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Komitəyə S.Şaumyan, A.Caparidze, Q.Korqanov, İ.Suxartsev, S.Saakyan, M.Yolçıyan daxil edildi.

Müsəlman dəstəsinin rədd cavabına tüfənglərdən və pulemyotlardan atılan atəşlə cavab verildi. İnkilabi Komitənin təşəbbüsü ilə "Evelina" nın Lənkərana yola düşməsi

dayandırıldı və gəmidəki zabitlər tərkisilah edildi. Gəmidəki silahlar bolşeviklər tərəfindən müsadirə olundu.

Müsəlman əhalisi məscidlərə toplanaraq silahların qaytarılmasını tələb etdi. Vəziyyətin çox ciddi xarakter aldığı görünən Azərbaycanın milli təşkilatlarının nümayəndələri İnkilabi Komitənin qərargahına gəlib, alınmış silahları “Hümmət” müsəlman bolşevik komitəsi vasitəsilə qaytarmağa cəhd göstərdilər. Lakin bu cəhd bolşevik-daşnak koalisiyasının təqsiri üzündən baş tutmadı. Beləliklə, əvvəlcədən sövdələşmə əsasında bolşevik-erməni koalisiyası, S.Şaumyanın dediyi kimi, həlledici döyüşlərə hər cür hazırlıq görmüşdü və dərhal bütün cəbhə boyu hücumla başladı. 1918-ci il mart ayın 29-da ermənilər Azərbaycanın hər yerində müsəlman əhalinin üzərinə yenidən hücumla keçdilər.

Stepan Şaumyan etiraf edərək yazırdı: “Biz ilk ələ düşən bəhanədən, atlı dəstəmizin üzərinə ilk basqın cəhdindən istifadə etdik və bütün cəbhə boyu hücumla keçdik. Bizim yaxşı silahlanmış 6min nəfər əsgərimiz vardı. Üstəlik, Danaksütyunun 4minlik silahlı milli hissələri də bizim sərəncamımızda idi” (25).

1918-ci il martın 30-da axşam saat 5-də Bakıda ilk atəşlər açıldı. Şəhər erməni silahlı dəstələri ilə doldurulmuşdu. Onlar cənub hissədə səngərlər qazıb torpaq və daşlardan sədlər qurmağa başlamışdılar. Erməni Mili Şurasının və “Daşnaksütun” rəhbərlərinin müsəlman cəmiyyətləri ilə aparıldığı danışıqlar təxribat xarakteri daşıyırdı. Ermənilərin rəhbərlik etdiyi bolşevik və daşnaklardan başqa heç kim hadisələrin belə qanlı xarakter alacağını, bütün müsəlman əhalisini məhv etmək üçün istifadə ediləcəyini qabaqcadan bilmirdi.

Martın 30-da axşam Bakı Soveti hərbi dəstələri başçılarının təcili iclası keçirildi. Döyüşə başlamaq haqqında qərar çıxarıldı, hərbi dəstələr hərəkətə gətirildi. Onların fəaliyyətinə A.Mikoyan və N.Anançenko rəhbərlik edirdilər.

Xəzər donanması gəmilərindən müsəlman məhəllələrinin atəşə tutulması şəhərdə vahiməli vəziyyət yaratdı.

Hərbi gəmilərə göndərilmiş xüsusi təbliğatçılar onları aldadıb inandırdılar ki, guya müsəlmanlar şəhərdə rus əhalisini qırır. Bir neçə saatlıq bombardmandan sonra matroslar bunun təxribat olduğunu, “Müsəvat”a qarşı mübarizə bəhanəsi ilə müsəlman əhalisinin qırğına verildiyini bildikdə atəşi dayandırdılar. Xeyli molokan-rus hərbi dəstələri də eyni qaydada aldadılaraq, Muğandan Bakıya gətirilmişdi. Lakin onlar şəhərdə ayrı vəziyyət olduğunu görüb döyüşdən imtina etdilər və buna görə Bakı Soveti və erməni qoşunları tərəfindən tərkisilah olundular. Molokanlardan alınmış silahlar növbəyə durmuş erməni könüllülərinə paylandı.

Martın 31-də müsəlman nümayəndələrinin P.Caparidze ilə aprarılan danışıqları nəinki heç bir müsbət nəticə vermədi, hətta müsəlman heyətindən üç nəfər geri qayıdarkən güllələndi. Həmin gün səhərə yaxın bütün hərbi dəstələrin başçıları və silahlanmış ermənilər İnkilabi Müdafiə Komitəsinin qərargahına gəldilər. Onlar qısa bir vaxtda təlimatlandırılaraq müsəlman məhəllələrinə göndərildilər. Müsəlman nümayəndələri qanlı toqquşmalara yol verilməməsi üçün İcraiyyə Komitəsinin tələbini qəbul etdiklərini bildirdikləri ərafədə martın 31-də səhər tezdən şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə hücumlar başlandı. Şəhərin Şamaxinka deyilən ərazisində erməni silahlıları azərbaycanlıları qırmağa başladılar. Azğınlaşmış erməni quldur dəstələri dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı ən amansız üsullara əl atdılar. Şəhərin sağ qalan azərbaycanlı əhalisi kütləvi surətdə şəhəri tərk etməyə başladılar.

Göründüyü kimi, erməni silahlı birləşmələri Bakı əhalisinin soyqırımını atəşkəsə nail olunduqdan sonra da dayandırmadılar. Bakı hadisələrinin şahidi olan Seyid Cəfər Pişəvəri yazırdı ki, mən 1918-ci ilin mart ayında daşnakların vəhşiliklərini, günahsız adamların, xüsusilə bitərəf iranlıların

öldürülüb, karvansaralarda meyitlərinin yandırılmasını öz gözümüzlə görmüşəm. Bu, çox faciəli və niftərə layiq bir hərəkət idi.

Azərbaycan Dillər Universitetinin əməkdaşı, tarixçi-alim İslam Zeynalov həmin faciə ilə bağlı yazırdı: "Kulna adlı bir xarici turist Bakıda gördüklərini belə qələmə alıb: Ancaq azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrə hücum edən ermənilər adamları öldürür, qılıncla parçalayır, süngülərlə dəlik-deşik edir, evləri yandırır, uşaqları yanan evlərə atır, diri-diri yandırdılar. 3-4 günlük

südəmə uşaqları süngülərə taxırdılar. Onlarda bir sözlə, nə uşağa, nə qadına, nə qocaya, nə də gənc azərbaycanlıya rəhm etmək yox idi

Ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, evlərin sakinlərini qırır, onları qılınca və xəncərlərlə doğram-doğram və süngülərlə deşik-deşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, öldürülən valideynlərin südəmə körpələrinə rəhm etmir, hamısını qırırdılar" (26.1).

İ. Zeynalov Bakı qırğınlarının acı nəticələri haqqında daha sonra yazır: "Qadınları saçlarından biri-birinə bağlayıb küçə boyu çılpaq qaçmağa məcbur edir, qocalara rəhm etmirdilər. Erməni silahlı dəstələri hətta adamları öldürməklə kifayətlənmir, onların qulaqlarını, burunlarını kəsir, qarınlarını yırtır və sair vəhşiliklər törədirdilər. Bunlar barədə o dövr hadisələrinin salamat qalmış bir çox şahidlərinin söylədiklərini sakitcə dinləmək sadəcə mümkün deyildir" (26.2).

Onu da qeyd edək ki, üç gündən artıq davam edən faciəli hadisələrə inqilabi don geyindirmək üçün M.Əzizbəyov

Bakının onsuz da boş qalmış müsəlman hissəsinə komissar təyin edilmişdi. O, müsəlman əhalisinin şəhərdən çıxmasını və yerləşməsini qadağan etsə də, bunun elə bir əhəmiyyəti olmadı. Yerli dinc əhalinin qırğınından və özünümüdafiyə dəstələrinin ağır məğlubiyyətindən sonra imzalanmış saziş haqqında Bakı Sovetinin yığıncağına məlumat verən İnkilabi Müdafiə Komitəsinin üzvü İ.Şuxartsev riyakarcasına sevinc içərisində elan etdi ki, "Müsəvat" fırqəsi darmadağın edildi və Türkiyənin Bakı cəbhəsi alındı. Onu da qeyd edək ki, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Y.Kluge komissiyanın sədrinə yazırdı ki, yaxşı silahlanmış və təlim keçmiş erməni əsgərləri çoxlu miqdarda pulemyotların müşayiəti ilə hücum edirdilər.

Həmin dövrün hadisələrinə nəzər salanda məlum olur ki, dinc əhalini qorxudan dəhşətə gətirib istədiklərinə nail olmaq üçün hər cür vəhşiliyə əl atan bolşevik-erməni dəstələri müsəlman qadınlarını daha ağır formada qətlə yetirirdilər. Şəhərin təkcə bir yerində qulaqları, burunları kəsilmiş, qarınları yırtılmış 57 müsəlman qadınının meyiti tapılmışdı. Çoxlu gənc qadını diri-diri divara mıxlamışdılar. Qaçıb canını qurtarmağa çalışan əhalini gülləbaran etmək üçün şəhərin müvafiq yerlərində əvvəlcədən pulemyotlar qoyulmuşdu.

Bütün mənbələrdə göstərilir ki, 1918-ci il mart ayının 30-da ilk gülləni ermənilər atmışdılar. Bu qırğınları genişləndirmək üçün sanki bu bir siqnal oldu. Müsəlman məhəllələrində amansız qırğınlar bir neçə gün davam etmişdi. Bakıda əsas qırğın Kərpiçixana, Məmmədli adlı küçələrdə olmuşdu. Əhalisi son nəfərinədək amansızlıqla, dəhşətli işgəncələrlə soyqırma məruz qaldı. Bakıda bu qırğınlar uzun müddət davam etdi. Bakıda yerləşən "Kaspi" qəzetinin redaksiyası, "Açıq söz" qəzeti redaksiyası, İsmailiyyə binası, Təzə pir məscidi və digər memarlıq abidələri dağıntıya məruz qalmışdı. Təbii ki, şəhərdə bu qırğını törədən əsas orqanlar Erməni Milli Şurası, Daşnaksütyun partiyası və bolşeviklər idi.

Mart qırğınından sonra Rusiya Xalq Komissarları Sovetinə

göndərdiyi məktubda Şaumyan yazırdı ki, Bakıda sovet hakimiyyəti müsəlman millətçi partiyalarının müqaviməti nəticəsində daim havadan asılı vəziyyətdə idi. Onların qələbəsi Zaqafqaziyanın Rusiya üçün itirilməsi demək olardı. Buna görə də bizim süvari dəstəmizin üzərinə ilk silahlı basqın cəhdindən istifadə edib bütün cəbhə boyu hücumla başladıq.

AMEA Tarix İnstitutunun əməkdaşı Vaqif Abışov həmin hadisələrdən belə yazıb: “Bakı Sovetində rəhbərliyi ələ keçirən S. Şaumyan, S.Sahakyan, S.Lalayan, A.Əmiryan və A.Mikoyanın bilavasitə göstərişi ilə erməni komandirlərindən Dron (Drastamat Kananyan), Hamazasp və Muradyanın silahlı dəstələri 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda, sonra Şamaxı, Quba, Ağsu, Kürdəmir, Salyan və Lənkəranda kütləvi qırğınlar törətmiş, 100 mindən çox soydaşlarımızı qətlə yetirmiş, minlərlə yerli müsəlman əhalisini qaçqın düşməyə məcbur etmişdilər” (27).

Ümumiyyətlə, 1917-1918-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı törədilən qırğınların əsas təşkilatçısı St.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Soveti, eləcə də erməni-rus bolşevik təşkilatları, «Sentrokaspi» diktaturası və onlara tabe olan hərbi hissələr olmuşdur. Beləliklə, 1917-1918-ci illərdə baş verən siyasi hadisələri araşdırarkən əldə olunan faktiki materiallar sübut etmişdi ki, ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı siyasəti məqsədli şəkildə olmuşdu(28). Bu faktlar onu bir daha təsdiqləyir ki, həmin Şaumyanın yaratdığı hökumət erməni terror təşkilatlarının bazasında formalaşmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış İstintaq Komissiyasının hesabatında bu hadisələr zamanı ölənlərin sayının 20 mindən çox olduğu bildirilir. Onu da qeyd edək ki, bu ilkin hesablamaların nəticəsi idi. Sonradan ölənlərin xeyli çox olduğu faktlarla sübut olunur. Bolşevik-daşnak dəstələrinin bu vəhşilikləri yalnız Bakı ilə bitmir. Onlar Quba, Şamaxı, Kürdəmir, Salyan və Lənkəran qəzalarında

soyqırımı davam etdiriblər. Erməni-bolşevik dəstələri 3-16 aprel tarixində Şamaxı əhalisinə divan tutub.

1918-ci ildə 15 min əhalisi olan Şamaxıda 1921-ci ildə cəmi 1700 nəfər adam qalmışdı. Ermənilərin 1918-ci il mart və aprel aylarında Şamaxı və ona bitişik kəndlərində törətdikləri qətləmi sübut edən çoxlu sayda arxiv materialları var. Bu materiallar arasında 22 noyabr 1918-ci ildə Təcili Araşdırma Komissiyasının başçısı Ə. Xasməmədovun ADR-in Ədliyyə Nazirinə Şamaxı şəhəri və ona bitişik kəndlərinin dağıdılması, əhalinin öldürülməsi barədə məlumat, həmin komissiya üzvlərinin bu məqsədlə komissiya başçısına verdiyi məlumatı, çinayətkar şəxslərlə bağlı təcili məhkəmə işinin başlanması haqqında komissiyanın 12 iyul 1919-cu il tarixli qərarını göstərmək olar. Həmin soyqırımı əks etdirən faktlar isə 7 cild, 925 səhifədən ibarətdir (29). Onu da qeyd edək ki, o dövrdə Azərbaycanın bir sıra qəzalarında hadisələr də eyni istiqamət üzrə cərəyan edirdi.

M. Ə. Rəsulzadə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” kitabında erməni daşnaklarının o vaxtkı əməlləri barədə yazır: “Şamaxının düçar olduğu təcavüzə Lənkəran, Salyan, Quba, Nəvahi və Kürdəmir kimi qəza, şəhər və qəsəbələri dəxi məruz qaldı. Bu təcavüzlər əsasında yaxılan xanimanların, qıyılan ərz və namusların, kəsilən qarı və qocaların, yağmaya gedən mal və məvaiminin təsviri qeyri-qabili təsəvvür bir faciə təşkil edir” (30).

Tədqiqatçıların böyük zəhməti hesabına aşkarlanan faktların sayı artmaqdadır. Onu da qeyd edək ki, Şaumyanın Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi soyqırımlarla bağlı yeni faktlar aşkarlanıb. Bu barədə AMEA Tarix İnstitutunun direktoru, millət vəkili Yaqub Mahmudov bildirib: “Tarix İnstitutunun dörd cildə hazırladığı sənədlərdə ermənilərin törətdikləri cinayət faktları toplanılıb. Onun sözlərinə görə, sənədlər tək Azərbaycandan deyil, bir sıra ölkələrdən də toplanılıb. Tarixçi-alim onu da əlavə edib ki, sənədlərdə Bakı

quberniyasında Stepan Şaumyanın başçılıq etdiyi quldur dəstəsinin törətdiyi soyqırımı hadisələri ilə yanaşı, ermənilərin Azərbaycanın digər ərazilərində də törətdiyi vəhşiliklər öz əksini tapıb. Soyqırımı sənədlərinin toplanıb istintaqa təqdim olunması üçün AMEA-nın Tarix İnstitutu ilə Baş Prokurorluq tərəfindən 2010-cu ilin may ayında birgə elmi istintaq-araşdırma qrupu yaradılıb” (31).

Araşdırmaçı Tadeuş Svyataxovskinin “Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər» kitabı 1918-ci il soyqırımlarından bəhs edən dəyərli mənbələrdən biridir. Müəllif azərbaycanlılara qarşı erməni daşnak-rus-bolşevik siyasətinin əsl mahiyyətini çox obyektiv və dəqiq göstərmişdi. T.Svyataxovski erməni daşnak-rus bolşevik ittifaqına toxunarkən yazırdı: “Zaqafqaziya siyasətinin müəyyənləşdirilməsində Şaumyan daşnakların “gölkəmli” liderləri ilə əlbir fəaliyyət göstərirdi. Zaqafqaziyanın başqa yerlərinə nisbətən Bakıda daşnak-bolşevik qarşılıqlı anlaşması işgüzar xarakter daşıyırdı”. Məhz belə bir işgüzar anlaşma nəticəsində, erməni daşnak – bolşevik silahlı dəstələri birləşərək Bakı, Şamaxı, Quba və Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətini həyata keçirmişdilər (32).

T.Svyataxovski Bakıda törədilən qırğınla bağlı yazırdı: “Hadisələrin əsl faciəli davamı ultimatumun qəbulundan sonra, daşnak-bolşevik ittifaqının şəhərin müsəlman hissələrində qarətlər, yanğınlar, qətlər törətməsi ilə baş verdi” (33). Onu qeyd edək ki, bu soyqırımı ilə bağlı digər mənbələrdə də ətraflı məlumatlar verilir. Həmçinin Firuz Kazımzadənin «Zaqafqaziya uğrunda mübarizə» (rus dilində), Castin Makkarti və Karolin Makkartinin «Türklər və ermənilər» (rus dilində) kitablarında problemlə bağlı əhəmiyyətli məlumatlar verilmişdir. V.Qolebov hazırladığı və ön söz yazdığı «Daşnaksütyun» və V.Qurko-Kryajinin əsərləri də bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

1917-1918-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi faciələrə tam aydınlıq gətirmək, qoyulan problemin

əsl mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün həmin dövrdə çap olunan dövrü mətbuat mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mətbuatın baş vermiş hadisələrə obyektiv yanaşması var. Ermənilərin həmin dövrdə törətdiyi bu vəhşilikləri araşdıran xeyli yazılara rast gəlmək mümkündür.

Professor Seyfəddin Qəniyev “Şamaxı soyqırımı” kitabında çox tanınmış şəxs-lərdən maraqlı məlumatlar toplayıb: “Xalq artisti Ağasadıq Gəraybəyli (1897-1991): “Mən 1897-ci il mart ayının 15-də Şamaxıda anadan olmuşam. 1918-ci ildə artıq 5-6 il idi ki, Bakıda yaşayırdıq. Fikrim vardı ki, Şamaxıya gedib, ad günümü və Novruz bayramını doğmalarımla keçirim. Amma martın əvvəllərində Bakıda qarışıqlıq başlamışdı. Şəhərdə tez-tez müsəlmanlara qəsd edilirdi. Odur ki, martın 10-da Şamaxıya getdim, ziyalı dostlarımla görüşdüm. Onlar hər şeyi mənə çatdırdılar. Aydın oldu ki, S.Şaumyanın göstərişi ilə Şamaxıda çoxlu silah yerləşdirilibdir. Ermənilər faciə törətməyə tam hazırdılar. Ziyalılar, din nümayəndələri Bakıya xəbər çatdırdılar. Şamaxıda Lalayevin məhəlləsində yaman canlanma vardı. Bəzi varlı ailələr artıq arvad-uşaqlarını Şamaxıdan çıxarıb müəyyən kəndlərdə yerləşdirmişdilər” (34.1).

Xalq artisti Ağasadıq Gəraybəyli fikrini belə davam etdirir: “Mənim ad günüm yadımdan çıxdı. Biz çoxumuz şəhər rəisi, eləcə də, Axund Əbdülxalıq Əfəndi, Hacı Vahab Ələkbərov ilə görüşdük. Onların heç biri bizə konkret söz deyə bilmədilər. Mən qohumlarımla məsələdən agah etdim. Heç birimizdə bir dənə də olsa silah yox idi. Ayın 16-da Şamaxıda güclü atışma oldu. Erməni keşişi bildirdi ki, bundan sonra belə iş olmayacaq. Bunu deməklə müsəlmanların başının altına yastıq qoydular. Elə həmin gün mən bir neçə qohumumla Kürdəmir yolu ilə Bakıya qayıtdım” (34.2). Xalq artisti daha sonra qeyd edib: “Ayın 19-da Şamaxıda törədilən cinayətlər haqqında Bakıya xəbər çatdı. Mən 1918-ci ilin oktyabr ayının əvvəlində qardaşımla Şamaxıya gəldim. Günorta idi. Şəhəri

görəndə dəhşət bizi bürüdü. Şamaxı başdan-başa kül olmuşdu, xarabalığa çevrilmişdi. Lap cəhənnəmi xatırladırdı. Bizim məhəllə-Yuxarı Qala yerlə-yeksan edilmiş, gözəl memarlıq abidəsi olan bənzərsiz məscid yandırılmış, dağıdılmışdı, daş qalağı ilə örtülmüşdü. Tanıdığım evlərinin hamısı yerlə-yeksan olmuş, mülklərdən isə əsər əlamət qalmamışdı. Küçələrdə adamlar xarabalıqlarda eşələnirdi. Yanmış daşlardan başlarını salmaq üçün daxmalar tikirdilər” (34.3).

Məhərrəm Zülfüqarlı “Şamaxı soyqırımı” kitabında yazıb: “1918-ci il mart soyqırımının əsas səbəbləri haqqında əvvəllər Bakıda yaşamış, sonralar Almaniyaya mühacirət edən kadet partiyasının üzvü B. Baykov öz xatirələrində belə yazmışdı: “Çar Rusiyasının bütün neftini Bakı verirdi. Neftin əksəriyyəti Volqa çayı vasitəsilə Rusiya şəhərlərinə daşınırdı. Volqada buzların əriməsilə ticarət gəmilərinin fəaliyyəti martın ortalarından başlanırdı. Bolşeviklərin təxirəsalınmaz vəzifəsi Bakını tezliklə işğal etmək idi” (35).

Britaniya briqada generalı R. Qortonun 8 dekabr 1918-ci il tarixli Londona göndərdiyi sənəddə 20 min, R. Mustafazadənin kitabında 20 min, A. Balayevin kitabında 30 min, Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sənədlərində 30 min, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşr etdiyi kitabda isə 50 mindən çox müsəlmanın 1918-ci ildə soyqırına məruz qaldığı göstərilir. Lakin faktlar sübut edir ki, gələcəkdə tədqiqatlar davam etdirilməklə daha çox insanın soyqırına məruz qaldığını üzə çıxarmaq olar.

Təkbizolunmaz faktlar və mənbələr sübut edir ki, ermənilərin bütün dövrlərdə, o cümlədən 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətlər yəhudilərə qarşı 1933-1945-ci illərdə törədilmiş Xolokost cinayəti ilə eyniyyət təşkil edir. Ukraynadakı Xolokost Tarixini Araşdırma Mərkəzinin direktoru Anatoli Podolski azərbaycanlıların məruz qaldığı 1918-ci il soyqırımı haqqında demişdir ki, bu hadisələr ermənilərin əli ilə zorla sovet hakimiyyəti

qurularkən baş verib. Bu gün bu haqda həqiqətləri yazmaq lazımdır.

Onu da qeyd edək ki, tarixçi Seyfəddin Qəniyev “Şamaxı soyqırımı” kitabında digər maraqlı faktları təqdim edir: “Möhüb Əfəndinin arxivindən: 1905-ci ildə Şamaxıda ermənilər tərəfindən qırğınlar törədilməsinə səy göstərilə də, onların mənfur niyyətləri baş tutmadı. Daha doğrusu, Azərbaycanın qərb bölgələrində qan tökən erməni millətçiləri Şamaxıda əl tərpedə bilmədilər. Şamaxıda yaranmış gərginliyin sorağı Gəncəyə gedib çıxdı. Odur ki, erməni cəlladlarını cəzalandırmaqdan ötrü, əsasən, şahsevənlərdən təşkil edilmiş könüllü süvari dəstə Gəncədən Şamaxıya yola düşdü. Bu xəbəri eşidən ermənilər Şamaxını tərk etdilər”(36.1). Yəne həmin mənbədən: “Erməni keşişləri o zaman böyük ad-san sahibi olan Hacı Məcid Əfəndiyə minnətə gəlirlər. Qan tökülməsini məqbul bilməyən böyük dini bilik sahibi öz yaxın adamları ilə Kürdəmirə - Gəncə qoşununu qarşılamağa gedir. Hacı Məcid Əfəndi ordunu inandırır ki, Şamaxıda ermənilər faciə törədə bilməzlər. Hacınin xahişini eşidən ordu Gəncəyə qayıdır. Bununla da ermənilər xilas ola bilirlər. Yəne də əvvəlki kimi Şamaxıda yaşayırlar. Bu hadisədən sonra erməni millətçiləri niyyətlərinin üstünə pərdə çəkmək üçün Hacı Məcid Əfəndini özlərinə ağsaqqal bilir, bütün tədbirlərində onun yanına məsləhətə gedirlər. Onlar Hacı Məcid Əfəndinin dəfnində yaxından iştirak edir, hətta onun qəbri üstə türbə tikiləndə xeyli maddi köməklik də göstəririlər”(36.2).

Seyfəddin Qəniyevin qələmə aldığı bu faktlar da sübut edir ki, ermənilər hələ 1905-ci ildə də eyni qırğınları törətmək istəyiblər. Görünür, 1905-ci ildə erməni təxribatlarını həyata keçirmək üçün 1918-ci ildəki münbit şərait olmayıb. Təbii ki, erməni hiyləgərliyidir ki, yaranmış bütün vəziyyətlərdən öz çirkin planlarını həyata keçirmək üçün istifadə edirlər.

Şamaxı qəzasında baş verən soyqırımı hadisələrini araşdıran tarixçi-professor Anar İsgəndərov yazıb: “1919-cu il iyulun

12-də Azərbaycan hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının növbəti iclasında Şamaxı şəhərinin dağıdılması və bu şəhərin azərbaycanlı əhalisi üzərində zorakılıq halları barədəki təhqiqat işi haqqında komissiyanın üzvü A. Novatskinin məruzəsini dinlədi. Məruzədə şahidlərin və zərərçəkənlərin ifadələri, törədilmiş cinayətlərin təhqiqi, yandırılıb dağıdılmış yerlərə baxış və s. əsasında Şamaxı şəhərində törədilən cinayətlərdə əslən Şamaxıdan olub Bakı şəhərində yaşayan Stepan Lalayevin, Şamaxı şəhərinin sakinləri Qavril Karaoğlanovun, Arşak Gülbəndiyanın, Mixail Arzumanovun, Karapet Karamanovun, Armenak Martirosyantsın, Aleksandr Xaçaturovun, Mixail Xaçaturovun və başqalarının, cəmi 31 nəfərin Şamaxı qırğınlarının başlıca caniləri olduqları göstərilirdi” (37).

1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımları: canlı şahidlər və məlumatlı insanlar; Quba rayonu

Dəyərli oxucular, kitabın bu bölməsindən başlayaraq Azərbaycanın Quba, Qobus-tan, Şamaxı, Ağsu və digər bölgələrində 1918-ci ildə ermənilərin törətdiyi soyqırımı faciələri ilə bağlı araşdırmaları, müsahibələri, bəzi şəxslərdən toplanmış məlumatları təqdim edirik.

İlk belə araşdırmaları Qubada baş verən hadisələrdən başladıq. Bu tədqiqatlar zamanı Qubanın yaşlı və məlumatlı sakinlərindən, çox az da olsa 1918-ci il hadisələrinin şahidlərindən zəngin informasiyalar əldə edə bildik. Onu da qeyd etmək istərdim ki, Qubaya səfərimiz 2010-cu ildə rayonun gözəl təbiətini görmək və oradakı məzarlığı ziyarət etməklə başladı. 1918-ci ildə Azərbaycanın bir çox şəhərlərində o cümlədən Qubada törədilən soyqırımı aktı 2007-ci ildə daha geniş şəkildə aşkarlanaraq diqqəti cəlb etmişdi. Çünki həmin dövrə qədər soyqırımı ilə bağlı belə faktlar aşkarlanmamışdı. Davamlı olaraq bu məlumatlara daha diqqətlə yanaşacağıq.

Quba soyqırımı məzarlığının tapılması ilə bağlı bəzi məqamlara diqqət yetirmək istərdik. 2007-ci ildə, şəhər stadionunun təmiri üçün qazma işləri aparılarkən kütləvi qəbiristanlıq aşkar edilmişdi. Dərhal işlər təxirə salınaraq bölgəyə mütəxəssislər cəlb olunmuşdu. Qubadakı məzarlıqda tapılan sümüklərin ermənilərin 1918-ci ildə törətdiyi soyqırımı qurbanlarına aid olduğu təsdiqlənib. Quba şəhər stadionunun direktoru Ələddin Mirzəyevin sözlərinə görə, bu ərazidə heç vaxt qəbiristanlıq olmayıb. Ən dəhşətli məqam isə aşkar edilmiş ərazidə insan kəlləsinin və bədəninə sümüklərinin ayrı-ayrı basdırılmasıdır. Bu da onların başlarının xüsusi qəddarlıqla kəsildiyini göstərir. Tapıntıdan sonra stadionda işlər dayandırılıb.

“Qubada tədqiqat aparan ekspedisiyanın yekun arayışı

institutu təqdim olunub. Sümüklərin antropoloji tədqiqatı onların müsəlmanlara aid olduğunu təsdiqləyib". Bu sözləri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru Maisə Rəhimova deyib. M. Rəhimovanın bildirdiyinə görə, bu məzarlıq ermənilərin 1918-ci ildə Qubada törətdikləri qətlialmların üzə çıxan bir hissəsidir.

"Quba ərazisində, Qudyalçayın sağ sahilində idman kompleksinin yenidən tikilməsi zamanı üzə çıxan insan sümüklərinin töküldüyü yerə məzarlıq demək olmaz. Çünki insan sümükləri bir-birinin üstündə tapılıb. Sümüklər çayın sahilindəki iki quyuda aşkarlanıb. Böyük quyunun diametri 5, kiçik quyunun diametri isə 2,5 metrdir. Quyular arasında 2 metr məsafə var. Böyük quyuda yüzlərlə insan skeletləri tökülüb. Skeletlərin bütöv halda tapılmaması insanların öldürüldükdən sonra, sanki şaqqalanaraq bura atıldığını göstərir". Bu sözləri isə Qubada tədqiqat aparmış elmi ekspedisiyanın üzvü, tarix elmləri namizədi Əsgər Əliyev deyib. Ə. Əliyevin bildirdiyinə görə, çoxlu insan kəlləsi, uşaq sümükləri arasından yalnız 35 skeleti bütöv halda götürmək mümkün olub. Quyudan insana aid olan hər hansı bir sübut – saç, geyim, əşya tapılmayıb. "Çox güman ki, birinci quyuya insan sümükləri ilə dolduğuna görə, yanında ikinci kiçik quyuya qazılıb", - deyən Ə. Əliyev nəticələrin yerli təşkilatlara təqdim olduğunu bildirib.

Sümüklərin tədqiqatı zamanı ölüm faktının nə vaxt baş verdiyi dəqiqləşib. Arxeoloqun bildirdiyinə görə, qədim sümüklərdə sementləşmə gedir, amma Qubada tapılan sümüklər hələ nəmliyini qoruyub. Bu isə ölüm tarixinin təxminən 80-90 il öncə olduğunu üzə çıxarır. Quyunun ətrafının ilkin tədqiqi nəticəsində qətlialmların burda baş vermədiyini güman olunur: "Ermənilər qətlialmların üstünü örtmək üçün, çox güman ki, suyun yuyub aparacağı gümanı ilə sümükləri çayın sahilinə töküblər". Ə. Əliyev elmi ekspedisiyanın fəaliyyətinin başa çatdığını, məsələ ilə bağlı

dövlət komissiyasının yaranmasının zəruri olduğunu bildirib.

Tarix keçmiş olsa da bütün həqiqətləri qoruyub saxlayır. Bəzən bir çox təsadüf nəticəsində gözlənilməz faktlar üzə çıxır. Bütün bu amillər onu göstərir ki, nəinki Qubada, hətta digər şəhər və kəndlərdə yeni məzarlıqların üzə çıxacağı ehtimalı böyükdür.

Belə faktların dünyanın başa düşüb qəbul edəcəyi formada, daha peşəkar səviyyədə təqdimatına, təbliğatına ehtiyac var. Təbliğat məsələsində hər-hansı yanlışlığın baş verməsi ümumi işin effektini azaldar.

Mən həmin məkana səfər etdikdən və oradakı bu mənzərələri gördükdən sonra bu qənaətə gəldim ki, Quba məzarlığı narahat ruhların dolaşdığı məkandır. Məzarlığın gələcək taleyi, bu ərazidə hansı inşaat işlərinin aparılacağı və digər suallara ekspedisiyanın rəhbəri, tarix elmləri namizədi Qəhrəman Ağayev belə cavab verir: (2010-cu il iyun ayı)

-Öncə onu deyim ki, sümüklərin ekspertizası onların yerli əhaliyə məxsus olduğunu təsdiqləyib. Ermənilər tərəfindən 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımın həqiqət olduğunu tutarlı şəkildə təsdiqləyən daha bir tarixi fakt kütləvi məzarlıq 2007-ci ildə aşkarlandı. Bu soyqırımı məzarlığı aşkarlandığı gündən beynəlxalq ictimaiyyətin daim diqqət mərkəzində oldu. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müxtəlif ölkələrin səfirləri, beynəlxalq təşkilatların təmsilçilərinin Quba məzarlığına gələrək həqiqətləri öz gözləri ilə görmələri ermənilərdə ciddi narahatlıq yaradır. Məhz buna görə, ermənilər hər cür fitnə-fəsadlara əl atırlar. Təbii ki, biz öz haqq işimizi davam etdiririk. Digər bir məqama toxunmaq istəyirəm. Bəziləri təklif edir ki, məzarlıqdakı bu insan sümükləri toplanaraq basdırılsın. Məncə bu yolverilməz haldır. Biz ciddi araşdırmalar aparıb bu qənaətə gəldik, ki, sümükləri çürümədən qorumaq üçün ilk öncə dərmanlansın və çox mülayim bir hava şəraitində şüşənin altında saxlanılsın.

Muzey xatirə kompleksinin yaradılmasına toxunan Qəhrəman Ağayev qeyd etdi:

-İnşa olunacaq kompleksin layihəsi hazırdır. Mən o layihə ilə tanışam. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Quba məzarlığı ilə bağlı bütün məsələlərdə öz dəstəyini göstərmişdir. İnanırıq ki, Quba məzarlığı xatirə kompleksi Azərbaycanın memarlıq üslubunda tikilən ən möhtəşəm tikinti olacaq. Qubaya gələn bütün qonaqlar ermənilərin burada törətdiyi soyqırımı öz gözləri ilə görməlidirlər. Quba məzarlığında aşkarlanmış kütləvi məzarlıq ermənilərin zaman-zaman azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı hadisələrinin danılmaz sübutudur. Bundan sonra xatirə kompleksinin eksponatı olacaq 7 min insan sümüyü də Səhiyyə Nazirliyinin Patoloji Anatomiya Birliyi

tərəfindən yuyularaq təmizlənib. Xatirə kompleksinin tikintisi üçün torpaq sahəsi də ayrılıb və tikinti işlərinə başlanılıb. 2037 kvadrat metr sahədə bünövrə qazılıb qurtarıb, indi sütunların armaturla hörgüsü gedir. Artıq məzarlıqda torpaq sürüşməsinin qarşısını almaq üçün işlər də görülüb. İlk olaraq qrunut sularının qarşısını almaq üçün müəyyən işlər görülüb, drenaj xəttləri qurulub. Qudyalçayda 1200 metr bəndvurma işləri görülüb. Qeyd edək ki, Quba məzarlığı kompleksinin tikintisinə havalar istiləşəndən sonra başlanacaq. O vaxta qədər həmin ərazidəki insan sümüklərinin daha yaxşı qorunması vacibdir.

Bu vaxta qədər həmin məzarlığı ziyarət edən xarici qonaqların erməni vəhşiliyinə münasibətinə toxunan Q. Ağayev bildirdi ki, bu ərazidəki eksponatları seyr edən əcnəbilər dəhşətə gəlirlər. Xarici nümayəndələrin bu məzarlığa gəlişi və hər şeyi öz gözləri ilə görməsi dünyada dolayan erməni mifinin dağılmasına kömək edəcək. 1918-ci ildə soyqırımı məruz qalan insanların siyahısı hazırlanır. Bu, yaxın vaxtlarda hazır olacaq. Xatirə kompleksinin eksponatı olacaq 7 min insan sümüyü də Səhiyyə Nazirliyinin Pataloji Anatomiya Birliyi tərəfindən yuyularaq təmizlənib. Xatirə kompleksinin tikintisi üçün torpaq sahəsi də ayrılıb və tikinti işlərinə başlanılıb.

Dəyərli oxucular, onu da qeyd edim ki, 2010-cu ilin iyun ayında rayonun digər yaşlı və məlumatlı insanlarından müsahibələr aldım. İndi həmin müsahibələrimizin fikirlərini təqdim edirik.

Qubanın Püstəqasım kəndinin ən yaşlı sakini Mirzə Əhməd Ağasıyevin Quba soyqımı ilə bağlı dediklərindən:

-1942-ci ildən 2007-ci ildək pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşam. Təxminən 60 ilə yaxın orta məktəb direktoru işləmişəm. Erməni məsələsi məni hər zaman düşündürüb. Mən uşaq olan zaman ermənilərin Qubada törətdikləri soyqırımları o qədər də dərk

etmirdim. Lakin atam, babam bu qırğınlar haqqında həmişə danışblar. Deməli, məsələ belə olub. Kənd yerlərində yaşayan əhali tez-tez eşidirmiş ki, Quba və ətraf ərazilərdə qırğınlar gedir. Əhali öyrənib ki, bu qırğınları bolşevik adı ilə ermənilər törədib. Bu kəndlərin kişiləri uşaq və qadınları xilas etmək məqsədilə meşələrə, dağlara aparıblar. Mən o hadisələri görəndə insanlarla söhbət edərkən onlar çox dəhşətli faktlar açırdılar. Ancaq sovet dövründə bu barədə açıq danışmaqdan çəkinirdik. Azərbaycan müstəqil dövlət olmasaydı bu faktlar yenə açılmayacaqdı. Buna görə də biz Azərbaycanın müstəqilliyinə borcluyuq. (onu da qeyd etməliyik ki, artıq bu insan dünyasını dəyişib- müəllif Ə. B.)

Qubanın Püstəqasım kəndinin sakini Sədrəddin Abdullayevin dediklərindən:

-Mən 2008-ci ilədək Püstəqasım orta məktəbində müəllim işləmişəm.

Və şagirdlərimə də Qubadakı qırğınlar haqqında məlumat vermişəm, həmişə dərdləşirdik. Mənim babam Şahvələd kişi öz zamanının tanınmış adamlarından olaraq dəfələrlə inqilabdan əvvəl yerli orqan-

lara deputat seçilib. O, erməni məsələsi barədə hər zaman danışdı ki, erməninin havadarı ruslardır. Ona görə də erməni-müsəlman davası uzun illər davam edəcək. Atam, babam Qubanın kəndlərinin müdafiəsində, yaşlıların, qadınların təhlükəsiz yerlərə aparılmasında çox çalışıb. Mən təklif edirəm ki, Quba hadisələri daha dərinlən öyrənilsin. O zaman çox faktlar üzə çıxar. (onu da qeyd etməliyik ki, artıq bu insan da dünyasını dəyişib-müəllif Ə. B.)

Quba sakini Hacı Əkbər Əliyev Qubadakı hadisələrlə bağlı maraqlı faktlar açıqlayır:

-Mən Quba məzarlığının yaxınlığında son 50-60 ildə yaşamışam. Yaşlı bir qadın vardı; o, hər zaman bizə deyirdi: "Burada narahat ruhlar dolaşır, o ruhlar mənə qoymur yaşamağa". Həmin qadın indi dünyasını dəyişib. Ancaq o, indi aşkar edilən

məzarlığı bizə işarə verirdi və ola bilsin ki, sovet dövründə həqiqəti açıb deməyə qorxurdu. Atam isə danışdı ki, bu ərazidə pristav Leontev yaşayırdı, o, qətlə yetirilən azərbaycanlıların quyulara doldurulmasında ermənilərə yaxından kömək edib.

Mən indi bu məzarlığı tez-tez ziyarət edirəm və orada dolaşan narahat ruhları şad etmək məqsədilə dualar oxuyuram. Bütün faktlar onu göstərir ki, həqiqəti heç vaxt gizlətmək mümkün deyil. Görün, üstündən neçə il keçəndən sonra bu həqiqətlər ortalığa çıxdı.

Quba sakini, İbrahim Nəzər oğlu Novruzov yaşlı insan kimi məlumatlı olsa da təəssüf ki, fiziki sağlamlığı ona danışmağa imkan vermirdi. O, çətinliklə də olsa fikirlərini belə açıqladı:

"Mən o dəhşətləri heç vaxt unutmamışam. Mənim atam, qohumlarım ermənilərin törətdiyi qırğınlar barəsində hər zaman danışmışdı. Lakin bu barədə hamı qorxa-qorxa danışdı. Biz yaxınlarımızı o zaman itirmişik. Ancaq onlar haqqında danışmaq mənim üçün ağırdı" (2010, iyun).

Milli Məclisin Qubadan olan deputatı Yevda Abramovun fikirləri belə olub:

-Quba kütləvi məzarlığında tam fərqli bir muzey tikiləcək. Prezident İlham Əliyevin imzaladığı sərəncama əsasən, Quba şəhərində aşkar olunan kütləvi məzarlıqda "Soyqırımı Memorial Kompleksi" yaradılmalıdır. Milli Məclisin deputatı Yevda Abramov bildirib ki, Quba kütləvi məzarlığında işlər görülür. Heydər Əliyev Fondunun memorial komplekslə bağlı layihəsi qalib gəlib. Buna da uyğun olaraq işlər görülür. Hazırda Qudyalçayda bənd bərkitmə işləri aparılır. Eyni zamanda, qrunut sulara qarşı da tədbirlər görülür ki, gələcək muzey tikiləndə bir problem yaranmasın. Muzeyin nə vaxt tikilməsinə gəlincə, Y.Abramov qeyd edib ki, "Muzeyin tikintisinə başlanılacaq. Heydər Əliyev Fondu erməni həqiqətlərinin üzə çıxmasında və bu məlumatların dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında böyük işlər görüb. Fondun hazırladığı layihə əsasında tikiləcək muzey tam fərqli olacaq. Bu, soyqırımla bağlı ən böyük muzey olacaq. Həmin kompleks ermənilərin iç üzünün açılmasında, tarixi həqiqətin dünyaya çatdırılmasında əhəmiyyət kəsb edəcək.

Quba rayonu Püstəqasım kəndinin yaşlı sakinlərindən biri olan Parpar Abdullayeva ilə 2010-cu ilin iyun ayında söhbət edik. O zaman P. Abdullayeva bildirdi:

edilmiş qəbirlər indi də qalmaqdadır”.

Saat Əhmədova daha sonra deyib:

-Qubanın Alpan kəndində yaşayan ağsaqqal Şərafəddin Dadaşov əhalinin ermənilərdən qorunmaq üçün dağ və meşələrə qaçdığını deyib. O, bildirib ki, bəzi adamlar getmədilər. Erməni zülmündən, təcavüzündən qaça bilməyən Ağası və Tahir Mirzə həyətlərində, digər 2 nəfər isə yolda öldürüldü.

Əvvəllər, sovet hökuməti dövründə o hadisələri tez-tez xatırlayırdınızmi?-sualına Saat nənə belə cavab verib: “Qırğınları yaddan çıxarmaq olar. Həmişə öz aramızda danışardıq. Ancaq bu barədə heç kim çox danışmaq istəmirdi. Gözlərimizlə gördüyümüz dəhşətlər unutturulurdu”.

Saat nənənin fikrincə, erməni silahlılarını qovmaq yalnız Quba və Qusar camaatının birgə söyləri nəticəsində mümkün olub. Onu qeyd edək ki, bu ərazilərdə ermənilərin yerli əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımı faktları rayon prokurorluq orqanlarında toplanaraq Respublika Prokurorluğuna göndərilib.

Əslən Qubadan olan tarixçi İslam Zeynalov isə bizimlə söhbəti zamanı qeyd edib:

-Qırğının canlı şahidlərindən biri olan Şahbali o hadisələri belə xatırlayırdı: “Ermənilər o qədər adam qırmışdılar ki, Qubanın küçələri al-qana boyanmışdı. Əllərinə keçən 2 mindən çox adamı meydana yığıb ucdantutma güllələmək istəyəndə bir nəfər onların başçısına yaxınlaşdı. Deyilənə görə, komissar idi. Bir qədər söhbət etdikdən sonra əsgərlərə təzədən əmr verildi ki, silahları aşağı salsınlar”.

Daha sonra İ. Zeynalov qeyd edib: “Qadınlar və uşaqlar ağlayırdılar. Yekəpər bir erməni beş nəfərlə camaata yaxınlaşıb, cavan, gözəgəlimli qadınları seçməyə başladı. Əllidən çox qadını hara isə apardılar. Onlardan birinin qardaşı etirazını bildirəndə bıçaqla gözlərini çıxartdılar. Əli qana batmış erməni ovcunda tutduğu gözləri camaatın üstünə tulladı. Kütlədən uğultu qopdu. Daşnaklar ermənicə söyə-söyə

qabaqdakıları qundaqla döyməyə başladılar. Sonra irəli çıxmış yaşlı bir kişinin qarnını süngü ilə deşdilər. Bu, göz ilə baxılması müsübət deyildi”.

İslam Zeynalov daha sonra başqa bir şahidin dediklərini bizə çatdıraraq qeyd edib: “Ermənilər dindarları Qubanın mərkəzinə gətirdilər. Bu deyilən insanlar qəzanın ən hörmətli ağsaqqalları sayılırdılar. Amazasp hamının tanıdığı “Quba ermənisi” Harunu çağırdı. Harun azərbaycanca dedi ki, sünülər və şiələr hərəsi bir tərəfə çəkilib üz-üzə dursunlar. Elə o cür də durdular. Araları 20-30 metr olardı. Sonra iki tufəng gətirib dedilər ki, onsuz da sizin hamınızı qıracağıq. Kim sağ qalmaq istəyirsə, dediyimizə əməl etsin. Sünülər və şiələr növbə ilə bir-birlərinə güllə atsın. Sağ qalanlarla işimiz olmayacaq. Birinci iki nəfəri irəli çıxarıb tufəngləri onlara verdilər. Biri ləzgi Məhəmməd, o birisi isə şiələrin ağsaqqalı Məşədi Mirsadiq idi. Onların heç biri erməni silahını əlinə almaq istəmirdi. Qundaqla başlarını yarıb onları tufəngləri götürməyə məcbur etdilər. İkisi də tufənglərini qaldırıb bir-birlərini nişan aldı. Hamı məətəl qalmışdı. Nisbətən cavan olan Məhəmməd heç kimin gözləmədiyi halda geri döndü və bir daşnakı yerə sərdi. Qarışıqlıqdan istifadə edən Məşədi Mirsadiq da bir ermənini öldürdü. Qaçmaq istəyən yüzlərlə adamı pulemyotlarla qırdılar. Ölənlərin çoxu qadınlar və uşaqlar idi. Əvvəlcə Məhəmmədin qollarını kəsdilər, sonra ayaqlarını. Başını kəsib süngüyə keçirdilər və hamı görsün deyə yuxarı qaldırdılar. Məşədi Mirsadiğin gözlərini çıxarıb, qollarını sındırdılar və boynunu qırdılar” (37). Onu da xatırlatmaq istərdik ki, Bu məlumatları tarixçi İslam Zeynalov bizə təqdim etmişdi. Həmin məlumatların bir hissəsi Fact-info.az saytında yerləşdirilib.

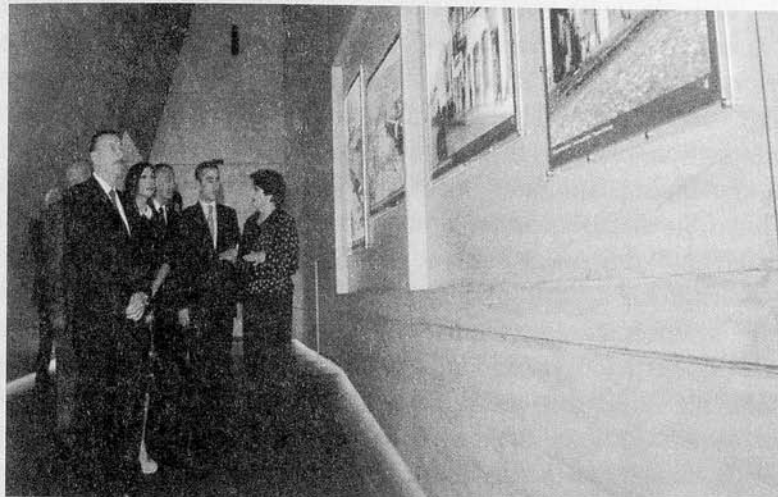
Dəyərli oxucular, Quba və ətraf kəndlərdə bir sıra yaşlı, məlumatlı insanlarla 2010-cu ilin iyun ayında söhbət etdik. Onların bəzilərinin sağlamlıq durumu danışmağa imkan vermədi. Həmin insanların yalnız bir hissəsinin fikirlərini bu

kitaba salırıq. Nəhayət Qubada aşkar olunan məzarlığın üzərində inşa olunan Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılışı barəsində növbəti səhifədə geniş məlumat verəcəyik.

Quba Soyqırımı Xatirə Kompleksinin istifadəyə verilməsi mərasimi

Bir neçə il davam edən tədqiqatlar və bu kompleksin tikintisi başa çatdı. Həmin Soyqırımı Kompleksinin geniş açılış mərasimləri təşkil olundu.

Qeyd etmək istərdik ki, Prezident İlham Əliyev Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə yaradılan Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılışında iştirak etmişdi.

Son dövrlərdə Azərbaycan həqiqətlərinin dünyada yayılması istiqamətində görülən işlərin miqyası daha da artıb. Bu işdə Azərbaycan dövləti ilə yanaşı, Heydər Əliyev Fondu da çox mühüm işlər görür. Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Fond istər ölkədən kənar, istərsə də respublikamızda bu istiqamətdə çox vacib layihələr reallaşdırır. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin yaradılması Fondun bu məsələyə nə dərəcədə həssas yanaşdığını nümayiş etdirir.

Quba soyqırımını məzarlığı 2007-ci il aprelin 1-də ərazidə torpaq işləri görülərkən aşkar edilmişdir. 2009-cu ildə Nazirlər Kabinetinin sərəncamı ilə “Quba rayonunda kütləvi qətl qurbanlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə dair tədbirlər planı” təsdiq edilmiş, aşkar olunmuş kütləvi məzarlığın yerləşdiyi ərazidə monumental xatirə kompleksinin ucaldılması və abadlıq işlərinin aparılması qərara alınmışdır.

Onu da qeyd edək ki, Prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva əvvəlcə kompleksin məlumat mərkəzində yaradılmış şəraitlə tanış oldular. Heydər Əliyev Mərkəzinin direktoru Anar Ələkbərov məlumat verdi ki, kompleksdəki bütün bölmələr və eksponatların yanında quraşdırılan xüsusi audio bələdçi qurğuları vasitəsilə ingilis, rus və Azərbaycan dillərində ətraflı məlumat almaq mümkündür.

Kompleksin ekspozisiya zalı ilə tanışlıq zamanı diqqətə çatdırıldı ki, aşkar olunmuş kütləvi məzarlığın ümumi sahəsi 514 kvadratmetrdir. Onun 494 kvadratmetrlik hissəsində tədqiqat işləri aparılsa da, 20 kvadratmetr ərazi beynəlxalq tədqiqat işləri üçün saxlanılmışdır. Tədqiqat işlərinin nəticəsi olaraq məzarlıqda müxtəlif yaş qruplarına aid 400-dən çox insan cəsədinin qalıqları aşkar edilmişdir. Onlardan 50-dən çoxu uşaqlara, 100-dən çoxu qadınlara, qalanları isə əsasən yaşlı kişilərə aiddir. Müəyyən edilmişdir ki, məzarlıqda azərbaycanlılarla bərabər, Qubada yığcam halda yaşayan ləzgi, yəhudi, tat və digər etnik qrupların nümayəndələri də amansızcasına qətlə yetirilərək basdırılmışdır.

Bildirildi ki, kütləvi məzarlığın yerləşdiyi ərazini sel sularından qorumaq məqsədilə Qudyalçayın məcrasında uzunluğu 400 metr olan qoruyucu beton bənd inşa olunmuşdur. Ötən əsrin əvvəllərində bolşevik-erməni silahlı dəstələrinin Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirdikləri soyqırımını siyasəti nəticəsində Bakı, Quba, Şamaxı, Göyçay, Salyan, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Lənkəran, Gəncə və digər bölgələrdə on minlərlə dinc, günahsız azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, Prezident İlham Əliyevin 2009-cu il 30 dekabr tarixli Sərəncamı ilə Quba şəhərində Soyqırım Memorial Kompleksinin yaradılmasına başlanılmışdır. Kompleksin 3,5 hektarlıq ərazisində geniş quruculuq işləri görülmüşdür. Quba Soyqırımını Memorial Kompleksində rəmzi məzarlıq sahəsi yaradılmışdır. Qalareyada yaradılan inzibati binanın tikinti sahəsi 320 kvadratmetrdir. Burada zəngin kitab fondu ilə təchiz olunmuş kitabxana, arxiv və digər inzibati otaqlar vardır.

Onu da qeyd edək ki, kompleksin tərtibatı orijinallığı ilə seçilir. Buradakı abidə üç hissədən – sivri uclu bıçaqları xatırladan iki konstruksiya, eləcə də ortada xatirə daşı yerləşən əsas zaldan ibarətdir. Abidənin ucları ürəkləri parçalayan şiddətli ağrıları təcəssüm etdirir. İti ucların yerin altından çıxması isə həqiqəti gizlətməyin mümkün olmadığını göstərir. Abidə bütövlükdə brutto-betondan hazırlanmışdır. Memarlar soyqırımını qurbanlarının xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq matəm sükutunu təcəssüm etdirməyə çalışmışlar. Soyqırımını qurbanlarının xatirəsinə matəm sükutunu təcəssüm etdirmək məqsədilə layihədə hər hansı bəzəkdən istifadə olunmamışdır.

Həmçinin Quba Soyqırımını Memorial Kompleksində XX əsrin əvvəllərində Quba şəhərinin müxtəlif ərazilərinin görüntüləri, o zaman burada aparılan tikinti-quruculuq işləri, əhalinin həyat tərzini haqqında fotolar vardır. Buradakı xüsusi bölmədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranma tarixi, bununla bağlı maraqlı fotolar yer almışdır. Kompleksdə quraşdırılmış sensor ekranlı monitordakı xüsusi xəritədə ermənilərin ötən əsrdə xalqımıza qarşı respublikamızın müxtəlif bölgələrində həyata keçirdikləri soyqırımları barədə bir neçə dildə məlumat əldə etmək mümkündür. Burada ümummilli lider Heydər Əliyevin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımını siyasətinin ifşa olunaraq dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində gördüyü işlər, bunun üçün imzaladığı sərəncamların nümayiş etdirildiyi guşə də

yaradılmışdır. Həmçinin Quba, Cavad, Göyçay, Şamaxı və Bakı qəzaları və bu qəzalarda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında dolğun məlumatlar vardır. Bu guşələrə həm də qəzaların əhalisi, müdafiəçiləri, müsəlman qırğınları üzrə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məlumatları, sənədləri, Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin sənədləri sərgilənir. Kompleksdə kütləvi məzarlığın fotoları, məzarlıq ərazisində tapılan soyuq silah və digər əşyalar da vardır. Burada, həmçinin Azərbaycan, İran, Böyük Britaniya və digər ölkələrin ictimai, siyasi, dövlət və hərbi xadimlərinin ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı barədə fikirləri yer almışdır. Qafqaz İslam Ordusunun və Azərbaycan hərbiçilərinin fotoları da maraqlı doğurur. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı zamanı qətlə yetirilənlərin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində Heydər Əliyev Fondunun atdığı bu addım tarixi əhəmiyyəti ilə seçilir.

Prezident İlham Əliyevin mərasimdə çıxışı:

-Bu gün biz Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılışına toplaşmışıq. 1918-ci ilin mart-iyul aylarında erməni quldur dəstələri Azərbaycanın, demək olar ki, bütün ərazilərində dinc əhaliyə qarşı soyqırımı törətmişlər. Beş ay ərzində 50 mindən çox soydaşımız erməni faşizminin qurbanı olmuşdur. Bakıda, Quba qəzasında, Şamaxıda, Qusarda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Lənkəranda, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında bizə qarşı soyqırımı törədilmişdir. Bu memorial kompleksin yaradılması tarixi hadisədir. Deyə bilərəm ki, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq belə memorial kompleks yaradılır. Kompleksin tərtibatı çox təsirlidir, memarlığı çox böyük rəmzi mənə daşıyır. Bir sözlə, burada nümayiş etdirilən eksponatlar bizim tariximizi göstərir.

Burada həlak olmuş insanlar müxtəlif dinlərin, müxtəlif millətlərin nümayəndələridir. Onların bir günahı var idi ki, onlar erməni millətindən deyildilər. 1918-ci ildə Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən xüsusi tədqiqat komissiyası yaradılmışdır. Komissiya işə başlamışdır, ancaq 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut edəndən sonra bu komissiya, təbii ki, öz işini dayandırmışdır və komissiyanın fəaliyyəti natamam olmuşdur. Eyni zamanda, o vaxt bu faciə, bu qırğın haqqında dünyaya məlumat çatdırmaq üçün bizim imkanlarımız çox məhdud idi.

Sovet dövründə, təbii ki, tarix təhrif edildiyi üçün bu həqiqətlər bizdən gizlədilirdi. Uzun illər Azərbaycan xalqının qanını axıdan quldurlar, - onların da mənfur adları orada göstərilir, - Şaumyan və onun kimiləri bizə qəhrəmanlar kimi təqdim edilirdi. Hesab edirəm ki, bu, böyük faciədir. Çünki uzun illər xalqımıza qarşı amansızlıqla vəhşilik törədən ünsürlər sovet tarixində qəhrəman kimi təqdim edilirdi, onların şərəfinə abidələr ucaldılırdı. Yalnız müstəqillik dövründə biz həqiqi ədaləti bərpa etdik. Gözəl şəhərimizi, Bakımızı o abidələrdən təmizlədik və bu gün o yerlərdə gözəl parklar, o cümlədən Sahil parkı yaradılıbdır. Yəni, tarix, ədalət zəfər çaldı. Biz bu gün öz tariximizə qayıdırıq. Tarixin bütün məqamlarını bilirik, bilməliyik.

İkinci Dünya müharibəsi zamanı Hitlerin sərəncamında olan, ona qulluq edən erməni quldurları Ermənistanda qəhrəman kimi qəbul edilir, onların şərəfinə abidələr ucaldılırdı. Bu, onu göstərir ki, müasir Ermənistan dövlətinin ideologiyası da faşizm üzərində qurulmuşdur. Hesab edirəm ki, erməni faşizmi Azərbaycan alimləri tərəfindən daha geniş şəkildə tədqiq edilməlidir. Hesab edirəm ki, tarixi paralellər əsasında çox böyük əsərlər yaradılmalıdır. Şadam ki, son illərdə, o cümlədən mənim təşəbbüslə alimlərimiz İrəvan xanlığı, bizim tarixi torpaqlarımız haqqında kifayət qədər dolğun və məzmunlu əsərlər yaratmışlar. Biz hamımız yaxşı bilirik ki, Azərbaycanın ayrılmaz torpağı olan Dağlıq Qarabağa ermənilər XIX əsrin birinci yarısında Şərqi Anadoludan və İrandan köçürülmüşdür. Onlar orada məskən salmışdır və

ondan sonra dinc Azərbaycan əhalisinə qarşı öz təxribatlarını başlamışlar. Yəni, bu tarixi paralel, ondan sonra Bakı soyqırımını, Quba soyqırımını İkinci Dünya müharibəsində erməni faşizminin törətdiyi cinayətlər və keçən əsrin sonlarında növbəti dəfə erməni faşizminin təzahürləri Azərbaycan tarix elmində geniş şəkildə tədqiq edilməli və gözəl əsərlər yaradılmalıdır.

Bu gün tarixi gündür. Bir daha demək istəyirəm ki, Quba Soyqırımını Abidə-Memorial Kompleksinin yaradılması tarixi mənə daşıyır. İlk dəfə olaraq Azərbaycanda belə memorial kompleks yaradılır və bu yaddaş daim bizim qəlbimizdə yaşayacaqdır.

Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət etsin!

Rayon sakini İsa Şirinov çıxış edərək dedi:

-Uzun illər yaddaşıma həkk olunmuş bir xatirəni Sizə danışmaq istəyirəm. Hələ mən kiçik yaşlarımda olarkən qonşumuzda yaşlı Adil kişi var idi. O, bir gün mənə qorxa-qorxa, pıçıltı ilə dedi ki, bala, ermənilər bizim düşmənimizdir. Xalqımızın başına gələn bütün bu bəlalar onların məkrli siyasətinin nəticəsidir. Mən təəccübləndim, çünki bizə belə bir şey öyrətməmişdilər. Mənim təəccübləndiyimi gören Adil kişi bu hadisələrlə əlaqədar başqa daha böyük bir faciəli hadisəni danışdı. O dedi ki, Qubaya gələn quldur erməni dəstəsinin başında Hamazasp adında bir qaniçən erməni dururdu. Soyqırımının son günləri idi. O, Qubanın mötəbər adamlarını, din xadimlərini Cümə məscidinin həyətinə toplayaraq dedi: "Mən buraya Sovet hakimiyyəti qurmağa gəlməmişəm. Mən buraya Qarabağda öldürülən ermənilərin qisasını almağa gəlmişəm. Mənə tapşırıblar ki, Xəzər dənizindən Şahdağa qədər olan ərazidə müsəlmanları qırım". Adil kişi daha başqa faciəli hadisələri də mənə danışdı. Çox qəribə idi, həm də xahiş etdi ki, bu barədə mən heç kimə heç nə deməyim. Həmin söhbətdən, cənab Prezident, 60 ildən artıq vaxt keçir. İndi mənim 76 yaşım vardır. Belə ki, 1918-ci ildə ermənilər Quba

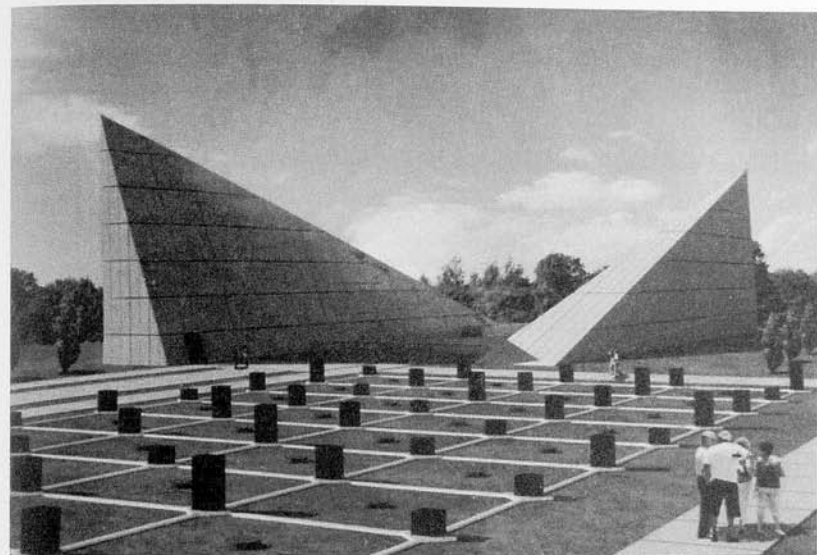
rayonunda, Quba ərazisində minlərlə günahsız uşağı, qadını, qocanı vəhşicəsinə qətlə yetirmiş, daha sonra ölənləri, yaralıları, hətta diriləri belə kiçik dərələrdə basdırmışlar. O dövrdə qəzanın mərkəzində 2 min, ətraf kəndlərlə birlikdə 16 min insan qətlə yetirilmişdir. Böyük bir faciədir. Azərbaycanlılarla yanaşı, soyqırımına bizimlə qardaşcasına yaşayan yəhudilər, ləzgilər, tatlar və digər xalqlar da məruz qalmışlar. Ermənilər o vaxt insanları kütləvi halda qırırdılar.

Qırımızı qəsəbə Dağ yəhudiləri dini icmasının sədri Boris Simanduyev çıxış edərək dedi:

-Bu kütləvi məzarlıq erməni vandalizminin dəhşətlərini əks etdirən mühüm tarixi bir ərazidir. Ermənilər tarix boyu azərbaycanlılara qarşı çoxlu qanlı faciələr törətmişlər. Qısa vaxt ərzində belə bir möhtəşəm abidə kompleksini ucaltmaqla Siz bütün dünyaya ermənilərin əsl simasını nümayiş etdirirsiniz. Ermənilər hər zaman tarixi saxtalaşdırmağa, bu yollarla öz iç üzlerini gizlətməyə çalışıblar. Hətta onu da deyim ki, XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş qırğınlar ermənilər üçün ən əlverişli məqsədə çatmaq üsulu idi. Torpaqlara birbaşa yiyələnmək niyyətinin əməli cəhdləri tarixi, hüquqi əsasa malik olmadığından onlar bu işləri yalnız fiziki müdaxilə ilə həyata keçirməyə başladılar. 1918-ci ildə ermənilər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində qanlı qırğınlar törətmişlər, soyqırımını siyasəti həyata keçirməyə başlamışlar. Bu soyqırımını Quba qəzasında da xüsusi vəhşiliklə həyata keçirilmişdir. Ermənilər uşaq, qadın, qoca tanımadan minlərlə insanı deyiləsi belə mümkün olmayan qəddar üsullarla qətlə yetirmişlər, yüzlərlə yaşayış məntəqəmizi xarabazara çevirmişlər. Həmin dəhşətli qırğınlar nəticəsində Qubada yaşayan digər xalqların nümayəndələri, o cümlədən biz dağ yəhudiləri də soyqırımına məruz qalmışıq. Biz həmin hadisələr barədə böyüklərimizdən çoxlu söhbətlər eşitmişik.

Qusar rayon sakini Qorxmaz Muradov çıxış edərək dedi:

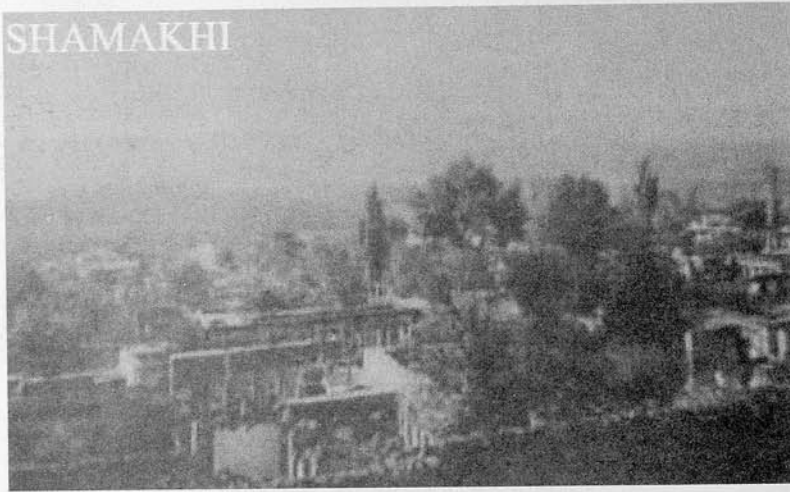
-Bədnam erməni daşnaklarının Azərbaycanda törədikləri soyqırımı aktları təkəcə Azərbaycan türklərinə qarşı deyil, həm də Azərbaycanda etnik baxımdan zəngin olan şimal bölgəsinin bütün xalqlarına - ləzgilərə, buduqlara, tatlara, yəhudilərə, qırızlara qarşı da törədilmişdir. 1918-ci ildə erməni daşnaklarının və bolşeviklərin birləşmiş dəstələrinə qarşı şimal bölgəsində gedən döyüşlərdə, təbii ki, həmin xalqların nümayəndələri də böyük fədakarlıqlar göstərmişlər. Bizim tariximiz yalnız faciələr tarixi deyil, həm də qəhrəmanlıqlar tarixidir. 1918-ci il mayın 18-də Quba rayonunun Digah kəndi yaxınlığında “Şimi dərəsi” adlanan yerdə ermənilər Azərbaycan xalqına köməyə gəlmiş ləzgilərin müqaviməti ilə rastlaşmışlar. Döyüş bir neçə gün davam etmiş və güclü xalq müqavimətinə rast gələn ermənilər böyük tələfatla məğlub olaraq geri çəkilmişlər.

QUBA SOYQIRIM MEMORIAL KOMPLEKSİ

III FƏSİL

1918-ci il hadisələrinin tədqiqi: həqiqətlər, tarixi məqamlar... Şamaxı, Qobustan

Sosial Rifah və Tədqiqatlar İctimai Birliyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə dəstəyi ilə "Azərbaycanın təbliği və ərazi bütövlüyünün bərpası naminə xarici ölkələrdə elektron medianın rolunun gücləndirilməsi" layihəsi çərçivəsində bir sıra işlərlə bərabər azərbaycanlıların 1918-ci il soyqırımlarını araşdırmaq, yeni faktlar toplamaqla məşğul olub. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrdə Azərbaycan xalqına qarşı törədilən ən dəhşətli və uzun müddət ictimaiyyətdən gizlədilən soyqırımlardan biri də məhz 1918-ci il hadisələridir. Biz QHT təmsilçiləri olaraq bu məsələlərin son bir neçə ildə yenidən araşdırılması ilə məşğul olaraq hadisələrin coğrafiyasını nəzərə alıb bir sıra rayonlara səfər etmişik.

Bu səfərlər müddətində bölgələrdə yaşlı və məlumatlı insanlardan informasiyalar toplamışıq. Xatırladıq ki, ötən ilki layihəmizdə belə tədqiqatlar ardıcıl olaraq aparılmışdı.

Araşdırmalarımız bir neçə istiqamətdə olub. İnsan faktoruna dəyən ziyanla bərabər həmin dövrdə Azərbaycanın maddi və mədəniyyət resurslarına, tarixi memarlıq abidələrinə qarşı törədilən təcavüz faktları araşdırmalarımızda aydın şəkildə göstərib.

Hadisələrin məkanını nəzərə alaraq Qobustan-Şamaxı-Ağsu rayonlarına soyqırım faktlarını araşdırmaq məqsədilə səfər etmişik. Ezamiyyətimiz dövründə söhbət etdiyimiz bəzi insanların fikirlərini qısa şəkildə təqdim edirik.

Qobustan rayonu Çuxanlı kənd sakini, tədqiqatçı Əlövsət Qurbanovun dediklərindən:

-Mən hələ uşaqlıq dövründən 1918-ci il hadisələri ilə maraqlanmağa başladım. Ali məktəbdə təhsil aldığımda da bu sahə ilə daha dərinlən maraqlandım. İlk öncə onu qeyd edim ki, Qobustan rayonunun Çuxanlı ilə Cəbirli (Ərəşalbaş) kəndlərinin ərazisində indi "Nohur" yeri adlanan ərazidə çox böyük kəhrizlər olub. Bu kəhrizlərdə olan çox şirin sulardan ətraf kəndlərin əhalisi istifadə edirmiş. Ətraf kəndlərə gedən sular həmin kəhrizlərdən qaynaqlanırdı. Belə kəhrizlər tək su mənbəyi deyil, həmçinin Allahın verdiyi gözəl təbiət hadisəsi idi. Məhz 1918-ci il hadisələri zamanı erməni quldur dəstələri həmin kəhrizləri məhv ediblər. Göründüyü kimi, ermənilər həm o zaman, həm indi dinc insanlarla bərabər canlı təbiətə qarşı da terror siyasəti aparıblar. Bu da ekoloji terror hadisəsi idi. Bu gün həmin ekoloji terroru ermənilər Dağlıq Qarabağda bir sıra kəhrizləri dağıtmaq-la təkrar edirlər.

Əlövsət Qurbanov daha sonra deyib:

-Mən bir maraqlı faktı da qeyd etmək istərdim. Çuxanlı kənd sakini Səmədov İsgəndər 1915-ci ildə Osmanlı Türkiyəsinin hərbi birləşmələrində könüllü olaraq xidmətə başlayır.

Çanaqqala döyüşlərində türk əsgərləri ilə bərabər qəhrəmanlıqla ermənilərə qarşı döyüşüb.

Sonralar İsgəndər Səmədov Azərbaycanda formalaşan Türk İslam Ordusunun tərkibində Şamaxı-Qobustan və Bakıya qədər olan ərazilərin silahlı ermənilərdən təmizlənməsində yaxından iştirak edib. Həmin şəxs türk paşası tərəfindən xüsusi mükafat alıb.

Sonralar mən həmin İsgəndər Səmədovun, mənəmin nənəm Sərvinaz Qurbanovanın (1898-1976), Abduləli Abdullayevin, Nənəxanım Hacıyevanın (1808-1983) və digərlərinin 1918-ci il soyqırımı ilə bağlı xatirələrini dinləmişəm. Onlar danışdırlar ki, kənd ağsaqqallarının təklifi ilə əhalinin böyük bir hissəsi Acıdərə adlanan ərazidə mağaralarda gizlənə biliblər. Yalnız düşmənlər ərazini tərkdikdən sonra əhali geri qayıda bilib. Kəndlərdən çıxmağa imkanı olmayanlar isə soyqırımına məruz qalıbır”.

(müəllif-Ə.B.)

Qobustan rayonunun Sündü kənd məscidinin imamı, həmçinin müəllim kimi çalışan Abdullayev Bəynəzərin dediklərindən:

-Ermənilər indi olduğu kimi, 1918-ci ildə də insanlığa yaraşmayan işlər görüblər.

Ermənilər Azərbaycanın kəndlərinə təcavüz edən zaman dinc sakinlərlə bərabər maddi və mənəvi sərvətlərimizə, tarixi memarlıq abidələrimizə qarşı da vəhşilik ediblər. Azərbaycanın ən qədim yaşayış yerlərindən biri olan Sündü kəndi 1918-ci il soyqırımı hadisələrindən daha çox əziyyət çəkib. Unikal memarlıq abidəsi sayılan Sündü məscidi 1918-ci ildə erməni

vəhşiliyinin qurbanı olub. Xatırladıırıq ki, çox qədim tarixə malik olan Sündü məscidi 920-ci ildə tikilib və məscid hazırda fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə ermənilər məscidlə bərabər, bütün yaşayış evlərini yandırbılar. Hətta Şamaxı şəhərindəki qədim tarixi olan Cümə məscidini də 1918-ci ildə yandırbılar. Ora pənah aparan dinc insanlara belə rəhm edilməyib. Təəssüf ki, bu gün də işğal olunmuş Dağlıq Qarabağda və digər bölgələrimizdə Azərbaycanın maddi və mədəniyyət abidələrinə qarşı ermənilər tərəfindən eyni vəhşiliklər təkrar olunur.

Qobustan rayonu, orta məktəb müəllimi Nəriman Şahbazbəyovun dediklərindən:

-Biz bəy nəslindən olmuşuq, o zaman mənəmin atam kifayət qədər zəngin olub. Ermənilərin hücumu zamanı bizim mülklərimiz tamamilə dağıdılib. Atam danışdı ki, 1918-ci il qırğınları zamanı yaxınlarımız, xüsusilə qadın və

uşaqlar Qubanın kəndlərində sığınacaq tapıblar. Yalnız bu bölgədə sakitlik bərpa olunandan sonra biz qayıdıb öz evlərimizi bərpa etmişik. Həmin vaxt bizim mülklərimiz ermənilər tərəfindən yandırılmışdı. Mən məktəbdə müəllim işləməyimlə bərabər kəndimizin, ümumilikdə bu regionun tarixini tədqiq etmişəm. Sovet dövründə bizim kənddən olan xeyli şahidlər var idi. Onu da deyim ki, bu ərazidə bizim Sündü kəndi ən çox tələfat vermiş yaşayış məskənlərindən biridir. Ancaq bütün bunlar araşdırılmadı. Daha doğrusu, o dövrdə bu barədə ucadan danışmaq mümkün deyildi. İndi artıq həmin şahidlər dünyalarını dəyişiblər.

Qobustan sakini Bağırov Əhməd Soltan oğlunun dediklərin-
dən:

- Mən o hadisələr haqqında ən çox atamdan eşitmişdim. 1918-ci il hadisələri Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, bizim kəndlərimizdə də ciddi fəlakət törətdi.

Ermənilər dinc sakinləri məhv etməklə bərabər, insanların mülklərinə xəsarət yetiriblər, evləri yandırılar. Ermənilər bu yerləri tərk edəndən sonra yaşayış evləri yenidən tikilib. Mənim qohumlarımdan, doğmaca nənəm Müslümova Sərvinaz soyqırımı zamanı yaralanıb. Sonra kənd sakinləri onu daha təhlükəsiz yer olan mağaralara aparıblar. Qohumlardan, yaxınlardan xəsarət alan, qətlə yetirilən çox olub.

Qobustan rayonunun Cəbirli (Ərəşalbaş) kənd sakini, İsmiyev Güləş Hüseyn oğlunun dediklərin dən :

- Mən o zaman azyaşlı olmuşam. Hadisələri atamdan, babamdan eşitmişəm. Mənim yaddaşımda o qalıb ki, ermənilər Şamaxı qəzasında o dövrlər çox vəhşiliklər ediblər. Bizi xilas edən tərəkməçilik-köçərilik idi.

Dədələrimiz-babalarımız heyvan-
darlıqla məşğul olduqlarına görə, yayda yaylağa-qışda qışlağa köçürmüşlər. 1918-ci il aprel qırğınları zamanı bizim atalarımız, babalarımız aran bölgəsinə insanları və təsərrüfatı xilas etmək naminə aparıblar. Lakin biz kəndimi-

zə qayıdarkən evlərimiz artıq ermənilər tərəfindən yandırılmış vəziyyətdə olub.

Həmin dövrdə söhbətlər dolaşırdı ki, erməni silahlı dəstələri əhalinin qoyun sürülərini ələ keçirmək fikrindədir. Bizim yaşlı insanlar bu təhlükənin qarşısını almaq üçün heyvanatı və ailələrimizi çox əlçatmaz yerlərə aparmışdılar. Bu hadisələrdən çox sonralar -1941-ci ildə mən müharibəyə getmişəm. 1944-cü ilə qədər döyüşmüşəm. Sonra ağır yaralanaraq geri dönmüşəm. Keçdiyim bu uzun, çətin yola baxmayaraq ermənilər haqqında eşitdiyim ağır fəlakətlər yaddan çıxmır. Sovet dövründə bu hadisələri necə xatırlayırdınız?- sualına G. İsmiyev belə cavab verib: "Həmişə öz aramızda danışırıdım. Heç o qırğınları unutmaq olardı".

Qobustan rayonunun Cəbirli (Ərəşalbaş) kənd sakini, Quliyev Yaşa Qurddəsər oğlunun dediklərindən:

-Mən II dünya müharibəsinin iştirakısıyam. Hələ müharibəyə getməmişdənəvvəl ermənilərin o vaxtkı qanlı hadisələri haqqında çox eşidirdim. Mənim atam-babam və başqaları bu hadisələr haqqında həmişə qorxa-qorxa danışrdılar. O vaxtlar bu barədə danışmağa elə bil qadağa vardı. Bizim kəndin ətrafında bu gün də nə qədər türk qəbirləri

var. Bu da kəndin ərazisində nə qədər qanlı döyüşlərin getməsindən xəbər verir. Ermənilərin hücumu zamanı çoxlu sayda qətlə yetirilənlər olmuşdu. Sonra mən cəbhəyə getdim və hətta müharibədən sonra da xidmət etdim. Yalnız 1950-ci ildə hərbi xidmətdən azad olunmuşam. Artıq o dövrdən sonra 1918-ci il soyqırımıla-

rı unutturulmağa başlandı. Bu gün mənim yaşım keçsə də, həyatda çox hadisələrlə rastlaşsam da, yenə yaddaşımda ermənilərin törətdiyi soyqırımlar qalib və həmişə də qalacaq. (onu da qeyd etməliyik ki, artıq bu insan dünyasını dəyişib-müəllif Ə. B.)

Şamaxı rayonunun Əngəxaran kəndinin ən yaşlı sakini İslamova Mərifət Fərəc qızının dediklərindən:

-Atam Fərəc kişi, anam Güldanə arvad bu hadisələrlə haqqında daha ətraflı danışdırdılar. Mən o zaman uşaq idim. Yadımda qalanlardan danışa bilərəm. Rayonda ən çox bizim bu kənddə soyqırımı hadisəsi olub. Silahsız əhali bu qədər düşmən topunun, tüfənginin qabağında nə edə

bilərdi? Dinc əhali qəflətən yaxalanır. Kənd əhalisindən isə 510 nəfər qətlə yetirilib, bütün kənd isə yandırılmışdı. 72 nəfər kənd sakini Mədrəsə kəndinə yola salınmışdı.

İslamova Mərifət Fərəc qızı daha sonra deyib: -Yolda 2 nəfər ermənilər tərəfindən Şamaxı şəhərinə göndərilmişdi ki, onlar Şamaxı axunduna məlumat çatdırsınlar. Mədrəsə kəndinə gətirilən 70 kənd sakini isə qəddarlıqla qətlə yetirilib. Qanıçan erməni qəssabı 70 nəfər kənd sakininin başını bir-bir kəsmişdi. İndi Mədrəsə kəndində həmin faciə törədilən yerə "Qanlı dərə" və yaxud "Əngəxaran dərəsi" adı verilmişdi. Kəndin Sədrəddin adlı axundu olub. O, fikirləşib ki, din xadimidir, qabağa çıxar, qırğının qarşısını alar. Ancaq erməni silahlı dəstələri onu da öldürüblər". (onu da qeyd edim ki, bu müsahibələri müxtəlif vaxtlarda həmin insanlarda almışım. Bu yazıların bir qismi Fact-info.az saytında yerləşdirilib-müəllif Ə. B.)

Onu da qeyd edək ki, biz bu araşdırmaları apararkən bir sıra yaşlı, məlumatlı insanlara müraciət etməklə bərabər, bəzi

mənbələrə də nəzər salırdıq. Bu baxımdan Seyfəddin Qəniyevin "Şamaxı soyqırımı" kitabındakı bir şahid ifadəsi diqqəti cəlb etdi. Həmin kitabda şahidlərdən biri Bilal Nuriyevin (1894-1995) xatirələrindən: "1918-cı ilin martında iyirmi iki yaşım vardı. Şeir-sənət həvəskarı idim. Novruz bayramına hazırlanırdıq. Xəbər gəldi ki, Abbas Səhhət kəndə gəlib. Özü də S.Ə.Şirvaninin yaxın dostu olmuş Hacı Nəsrəddinin qardaşı Hacı Məhyəddinin evinə düşüb. Mən də atamla Hacınin evinə getdim. Kəndin savadlı şəxsləri Hacınin evinə yığılmış -Səhhətin görüşünə gəlmişdi. Abbas Səhhət qara kostyum və əbada idi. Ağarmış saçları başına qoyduğu qara papağın yanlarından çıxmışdı. Sifətinə yaraşan bığ vardı. Üz-gözündən dərd, niskil aydınca görünürdü. O, bir qədər ədəbiyyatdan, dindən danışandan sonra əsas mətləbə keçdi. Ermənilərin hiylələrindən, fitnələrindən söhbət saldı. Sonra camaata ehtiyatlı olmağı tövsiyə etdi"(39.1).

S. Qəniyev daha sonra yazır: "On gün sonra Abbas Səhhət Şamaxıya qayıtdı. A. Səhhət Şamaxıya qayıdandan az sonra şəhər yenidən ermənilərin işğalına məruz qalır. "Bu dəfə həm A.Səhhətin, həm də qardaşının ailəsi qaçqınlara qoşularaq şəhərdən çıxır. A. Səhhət var-yoxunu, o cümlədən, bütün əlyazmalarını, xüsusən, yaradıcılığının son dövrlərinə aid qeyri-mətbu əsərlərini özü ilə aparmağa imkan tapmır". Yarı yolda - Sığırlıya çatanda şair oğulluğa götürdüyü dayısı oğlunu Böyükağanı əlyazmalarını götürmək üçün Sığırlıdan Şamaxıya göndərir. Böyükağa Mehdi zadə Şamaxının yaxınlığına qədər gedirsə də, şəhərə daxil ola bilməyib, geri qayıdır" (39.2).

Bu faktıdır ki, Abbas Səhhətin yaradıcılığının böyük qismi ermənilər tərəfindən ya məhv edilib və yaxud mənim sənəlib. Onu da qeyd edək ki, ermənilər yalnız Şamaxıda Abbas Səhhətin irsini dağıtmaqla kifayətlənməyiblər. Faktlar var ki, Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Bakı şəhərində

də belə vəhşilikləri törədiblər. Hətta çox dəyərlı ədəbiyyatşünas- alim Salman Mümtazın arxivini dağıdıblar. Bir məqamı xatırlatmaq yerinə düşər ki, Salman Mümtaz hər zaman çox nadir əlyazmaları öz vəsaiti hesabına alıb toplayan cəfakəş, milli düşüncə sahibi olub. Təəssüf ki, böyük alimin irsinə də ermənilər o zaman təcavüz ediblər.

1918-ci il soyqırımları-unudulmayan tarixi həqiqətlər: Şamaxı-Qobustan

Sosial Rifah və Tədqiqatlar İctimai Birliyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə dəstəyi ilə “Azərbaycanın təbliği və ərazi bütövlüyünün bərpası naminə xarici ölkələrdə elektron medianın rolunun gücləndirilməsi” layihəsi çərçivəsində azərbaycanlıların 1918-ci il soyqırımlarını araşdırmaq məqsədilə hadisələrin coğrafiyasını nəzərə alaraq, bölgələrə ezamiyyələr təşkil etdi. Həmin hadisələrin coğrafi regionunu nəzərə alaraq, Qobustan-Şamaxı-Ağsu rayonlarında soyqırımı faktlarını araşdırmaq məqsədilə bölgələrdə olduq.

Ezamiyyətimiz dövründə dəfələrlə Qobustan rayonunun Sündü kəmində gedərək araşdırmalar apardıq. Çünki həmin kənd Azərbaycanın ən qədim yaşayış yerlərindən biri olmaqla bərabər, 1918-ci il soyqırımı hadisələrindən daha çox əziyyət

çəkib. Azər-baycanın və ümumilikdə, regionun tarixini və həmçinin soyqırımını hadisələrinin ən əhatəli tədqiqatçısı, tarix müəllimi Alcanov İdris Xancan oğluna müraciət etdik:

-Qobustan rayonunun Sündü kəndi Azərbaycanın ən qədim kəndlərindən biridir. Bu kəndin tarixi 5 min ildən artıqdır. Kəndin ərazisində tapılan maddi-mədəniyyət nümunələrinə əsasən kəndin tunc dövründə salınması ehtimal olunur. Tarixi mənbələr, yer adları bunu təsdiqləyir. Bu kəndin qədimliyini sübut edən faktlardan biri də bu ərazidə mövcud olan Sündü məscididir. 920-ci ildə tikilən bu məscid hazırda fəaliyyət göstərir.

Əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik, heyvandarlıq və sənətkarlıq olub. Lakin bu region təcavüzdən, soyqırımdan da yan keçməyib. 1918-ci ildə xalqımızın başına gətirilən soyqırımını zamanı Sündü kəndi dəhşətli itkilərlə üzləşib.

Daha sonra İ. Alcanov deyib: "1918-ci ilin mart-aprel-may aylarında Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi, Sündü kəndində də silahlanmış ermənilər misli görünməyən vəhşiliklər törədiblər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə 1918-ci ilin avqust ayında yaradılan komissiya tərəfindən bu məsələlər araşdırılıb. Həmin komissiya soyqırımını olan kəndlərdə yerli əhali ilə görüşüb, iclaslar keçiriblər və həmin iclasları rəsmi şəkildə protokollaşdırıblar. Sündü kəndində də həmin komissiya üzvləri 1918-ilin noyabr ayının 8-də görüş keçirib. Həmin görüş və hadisə protokollaşdırılıb. İclasın protokolunda göstərilir ki, 1918-ci ilin aprel ayında, yəni soyqırımını törədilən zaman Sündü kəndində 433 ev, əhalinin sayı 2553 nəfər olub. Ermənilərin törətdikləri soyqırımını zamanı 198 ev yandırılıb, 295 nəfər hadisələr zamanı vəhşicəsinə qətlə yetirilib. Mən uzun müddətdir ki, bu hadisələrin araşdırılmasına diqqət yetirmişəm. Kəndin ən qədim sakini Səbzalı kişini dinləmişəm. Ermənilər ilk dəfə şimal istiqamətindən hücum ediblər. Erməni-bolşevik hakimiyyətinin rəhbəri Stepan Şaumyanın planı əsasında

Bakıdan gələn Qozlu-Xilmilli istiqamətində cəmləşən erməni silahlı dəstələri 1918-ci ilin aprel ayında Sündü kəndində belə qanlı hadisələr törətdilər. XIX əsrdə Xilmilli kəndinə Rusiyadan köçürülən molokanlar (ruslar) həmin hadisələr zamanı ermənilərə kömək ediblər. Məlumatlara görə, Sündü kəndi ilə Xilmilli kəndi arasında "Dikdaş" adlanan ərazi var. Məhz ilk qurbanlarımız burada olub. Mənim vaxtı ilə danışdığım Səbzalı kişinin verdiyi məlumata görə, bu "Dikdaş" adlanan ərazidə Qoçalı Cəbi oğlu və onun həyat yoldaşı Töhfə adlı qadın öz torpaq sahələrində işləyən zaman erməni hücumuna məruz qalırlar. Sonra Sündü kəndi top atəsinə tutulur. Əhali silahsız olduğuna görə, yalnız qaçmaqla canlarını qurtarmağa çalışırlar. Lakin silahlı erməni dəstələri onları təqib edirlər. Yaşlı insanlar, azyaşlı uşaqlar kütləvi şəkildə qətlə yetirirlər. Əhalinin az bir hissəsi Acıdərə adlanan yer vasitəsilə qaçıb Kürdəmirə, oradan isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi Gəncə şəhərinə gedib çıxırlar. Yalnız Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad etməyə gələndən sonra yerli əhali öz döğmə yurdlarına qayıdırlar. Bütün bu məlumatlar Azərbaycan Dövlət Arxivində 1061 nömrəli fondada yerləşir".

Daha sonra İ. Alcanov deyib: "Mənim Bağdagül adlı nənəmin verdiyi məlumata görə, onun 30 nəfərlik qohum-əqrəbasının 17-si soyqırımını zamanı qətlə yetirilib. Xatırladıram ki, o zaman onun 18 yaşı olub. Mən hadisə şahidlərini hər zaman dinləmişəm. Onlardan 1918-ci il soyqırımını ilə bağlı informasiyalar toplamışam. Heç şübhəsiz ki, 2007-ci ildə dünyasını dəyişən Səbzalı kişinin həyatı daha ağır olub. O, 1937-ci ildə sovet hökumətinin işgəncə terrorundan qurtula bilmir. 1937-ci ildə yalnız bizim kəndimizdən 15 nəfər sürgün edilmişdi. Səbzalı kişi də ermənilərə 1918-ci ildə müqavimət göstərdiyinə və digər qondarma səbəblərə görə həbs olunur. O, müxtəlif həbs düşərgələrində qalaraq II dünya müharibəsi zamanı

Qazaxıstana sürgün edilir. O, yalnız Stalinin ölümündən sonra 1956-cı ildə azadlığa buraxılır. Səbzalı kişi 1918-ci il hadisələrinin canlı ensiklopediyası idi. Təəssüf ki, zamanında bu hadisələr dərinlən araşdırılmayıb. Çünki sovet dövründə bu hadisələr haqqında geniş ictimaiyyət qarşısında danışmaq, yazmaq yasaq olunmuşdu”.

Həmin kəndin digər bir sakini, orta məktib müəllimi Həsənov Fariqin dediklərindən:

- Mənim atam danışdı ki, o vaxt qaça bilməyən və aparılması çətin olan yaşlı bir qadını həyətdə taxıl saxlamaq üçün istifadə olunan bir quyuda gizlədiblər.

Əhali Qəzənfər adlanan yerdə, mağaralarda gizlənilib. Ermənilər bu ərazini tərk edəndən sonra yenidən kəndə qayıdıb quyudakı həmin qadını da xilas ediblər.

Babam Bağı kişi söhbətlərində Qafqaz İslam Odusunun bu ərazilərdən keçərək Bakıya doğru uğurlu yürüşünü xatırlayırdı. Başqa bir faktı qeyd edirəm ki, həmin hadisələr zamanı Umleyla qadın danışdı ki, onun yeganə bir körpəsi olub, o, uşağını götürüb qaçırmiş. Yolda ermənilər onun əlindən körpəsini alaraq güllələyiblər. Həmin qadın isə yalnız qaçaraq canını qurtara bilib. O, qadın sonralar bu dəhşətli hadisini hər zaman xatırlayırmış. Umleyla sovet dönəmində yenidən ailə həyatı qurmağına baxmayaraq, heç zaman övladı olmayıb. O, ölənə qədər yeganə övladının ermənilər tərəfindən öldürüldüyünü acı xatirə kimi qeyd edirdi.

Sündü kəndinin digər bir yaşlı sakini Nəcəfquliyev Boyükağa Əliəğa oğlunun dediklərindən:

-1918-ci il hadisələri haqqında atamdan eşitmişəm. O, inşaatçı olub. Həmin dövrdə Azərbaycana gələn türk qoşunları ilə təmasları olub. Bu regionda, Sündü və başqa qonşu kəndlərdə baş verən qanlı hadisələrin, erməni vəhşiliyinin canlı şahidi olub. Atam həmişə danışdı ki, belə dəhşətli qırğınların qarşısının alınmasında, sabitliyin bərpa olunmasında yalnız Qafqaz İslam Ordusu böyük rol oynadı. Yoxsa dinc sakinlər erməni vəhşiliyinin qarşısının alınmasında aciz idi.

Növbəti müsahibimiz Şamaxı rayonu S. Əhmədov adına Əngəxaran kənd orta məktəbinin tarix müəllimi, araşdırmaçı Cavid İslamovdur.

O, erməni tarixinə, riyakarlığına, ermənilərin törətdiyi soyqırımlara və eləcə də 1918-ci il hadisələrinə aydınlıq gətirir. İndi onun söhbətini təqdim edirik:

-Böyük dövlətlərin siyasi oyuncağına çevrilən, daim siyasi alət kimi imperiyaların iyrənc planlarının həyata keçməsinə yaxından kömək edən ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı həmişə təcavüz edərək, zaman-zaman öz məqsədlərinə çatmağa nail olublar. İkiüzlü, mərkli siyasətlərinə baxmayaraq, erməni siyasəti heç də həmişə uğur qazanmamışdır. Belə ki, zaman-zaman tarix onları ağır

şəkildə cəzalandırmağı da unutmayıb. Bir faktı da qeyd edirəm ki, 1918-ci ilə qədər ermənilərin heç bir dövlət qurumları

olmayıb. Onlar müxtəlif xalqların tərkibində öz kimliklərini qoruyaraq müasir dövrə qədər gəlib çıxmağa çalışıblar. Bu tarixi şərait ermənilərdə güclü ikiüzlülük, riyakarlıq, məkrli siyasi bacarığın formalaşmasına kömək etmişdi. Dövlətlərinin olmamasına baxmayaraq, onlar daim siyasi qurumlarının yaranmasına cəhdlər göstərirlər.

Cavid İslamov daha sonra qeyd edir: “1918-ci il mart qırğınından sonra Şamaxı istiqamətində göndərilən quldur dəstələri birbaşa şəhərə hücum etməyə cəsarət etmədilər. Ona görə, müəyyən ehtiyat tədbirlərə başladılar. Onlar Şamaxı qəzası ərazisində yaşayan erməni, rus–molokan əhalisi ilə əlaqəni gücləndirərək, onları da bu qırğına hazır vəziyyətə gətirdilər. Şamaxının şimal-şərqində yerləşən Xilmilli adlanan keçmiş rus kəndində ordugah quran daşnak quldur dəstəsi aprel ayının 2-də fəaliyyətə başladı. 2 minlik yaxşı silahlanmış quldur dəstəsi Şamaxının şimal-qərb hissəsindən keçərək şəhərdən cənub-qərb istiqamətində yerləşən keçmiş ermənilər yaşayan Mədrəsə kəndinə gəldilər. Buranın strateji mövqeyi çox əlverişli idi. Buradan düzülmiş toplar asanlıqla şəhərin əsas hissəsini hədəfə almaq imkanında idi. Qırğın ilk vaxtlar şəhərin kənar kəndlərində başladı. Əngəxaran, Quşçu, Kalva, Bico, Dilman və s. kəndləri də amansız qətlər törədildi. İndi Ağsu rayonunun ərazisi sayılan Bico kəndi böyük itkilər versə də, güclü müqavimət göstərdi. Quşçu, Kalva kəndlərində mindən çox əhali qırıldı.

-Bu qırğınlar sizin bu kənddə də baş vermişdi. Sizin bu barədə tədqiqatlarınız, yaşlı insanlardan eşitdikləriniz və açıqlayacağınız fikirlər necədir?

-Faciənin ən dəhşətlisi Şamaxı şəhərinin şimal-qərb hissəsində yerləşən Əngəxaran kəndində baş vermişdi. Bu vaxt kənddə 186 ev mövcud idi. 1918-ci il aprel ayının əvvəlində dinc əhali qəflətən yaxalanmışdı. Sakinlərin əksəriyyəti silahsız idi. Erməni dəstələri kəndi mühasirəyə alaraq əhalini qırmağa başlayanda bir qrup kənd sakini onlara güclü müqavimət

göstərib. Bunun sayəsində kənd əhalisinin bir hissəsi kənddən çıxmağa imkan tapıb. Quldur dəstələrindən 18 nəfər kənd sakinləri tərəfindən öldürülmüşdü. Kənd əhalisindən isə 510 nəfər qətlə yetirilib, bütün kənd isə yandırılmışdı. Əhalidən 102 nəfər əsir alınıb, keçmiş ruslar yaşayan Çuxuryurd kəndinə aparılaraq, işgəncələrə məruz qalmışdı. İşgəncələr nəticəsində 30 nəfər Çuxuryurd kəndində həyatını itirmiş, qalan 72 nəfər kənd sakini Mədrəsə kəndinə yola salınmışdı. Yolda 2 nəfər ermənilər tərəfindən Şamaxı şəhərinə göndərilmişdi ki, onlar Şamaxı axunduna məlumat çatdırsınlar. Ermənilər bu cür hərəkətləri bir neçə dəfə təkrar etmişdilər. Onlar Şamaxı əhalisinə məlumat çatdırırdılar ki, biz şəhərə hücum etməyəcəyik. Müqavilə təklif edirdilər. Bununla şəhər əhalisinin arxayınlaşmasına nail olmaq istəyirdilər. Həmin iki nəfər kənd sakini də bu məqsədlə şəhərə göndərilmişdi. Ancaq bu planlar baş tutmamışdı. Mədrəsə kəndinə gətirilən 70 kənd sakini isə qəddarlıqla qətlə yetirilib. İndi Mədrəsə kəndində həmin faciə törədilən yerə “Qanlı dərə” və yaxud “Əngəxaran dərəsi” adı verilmişdi.

Şamaxı və digər ərazilərdə baş verən faciələr haqqında müxtəlif mənbələrin məlumatlarına rast gəlmək mümkündür. "Şamaxı şəhəri böyük talana, dağıntıya məruz qaldı. Şəhər əhalisinə amansız divan tutuldu. Qətlərdən yaxa qurtarmaq istəyən qadın, uşaq və qocalar müqəddəs məkanlara, məscidlərə pənah gətirdilər. Baxmayaraq ki, köməksiz və çarəsiz idilər erməni quldurları onları müqəddəs məkanlardaca diri-diri yandırdılar. Mindən çox şəhər əhalisi məhz bu cür amansızlıqla qətlə yetirildi. Şəhər tamamilə dağıdıldı. Bu soyqırımı zamanı Şamaxı qəzasının 72 kəndi dağıdıldı və yandırıldı. 8 min əhali amansızlıqla qətlə yetirildi. Şamaxı soyqırımı aprelin 2-dən aprelin 16-na qədər davam edib və xalqımızın tarixinə dəhşətli faciəli günlər kimi daxil olub" (40.1).

"Bu soyqırımı XX əsrin əvvəlində xalqımızın başına gətirilən ən böyük faciə idi. Soyqırımı nəticəsində bütün ölkə ərazisində ümumilikdə 50 mindən çox həmvətənlərimiz, müsəlman türk əhalisi qətlə yetirilmişdir. 1918-ci ildə yaradılmış fəvqəladə istintaq komissiyasının üzə çıxardığı faktlar tarixi hüquqi əsas kimi faciənin böyüklüyünü özündə əks etdirir" (40.2).

Doğrudan da erməni xisləti xalqımız üçün nə qədər böyük təhlükədir. Ona görə də daima bu təhlükəni önləmək üçün mübarizə aparmalı və tariximizin acı günlərindən ibrət dərsi götürməliyik.

Erməni terrorizmini sübut edən digər bir mənbəyə müraciət edək. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Şamaxı qəzasında baş verən dəhşətli hadisələri, «Daşnaksutyun» terror təşkilatının törətdiyi cinayətləri, dinc insanların diri-diri yandırılmasını, döşəməyə, qapıya, masaya mıxlanmasını, dini kitabların (əsasən Quranın) qalaq-qalaq yığılaraq tonqallara atılmasını və digər dəhşətləri görən, eşidən şamaxılı rus keşişi İoann Fyodoroviç Boqomolov deyib: "Qoy Tanrı bu cür tövbəyə görə günahımdan keçsin"(41.1).

Yenə həmin mənbədə: "O, hamilə qadının qarnını yırtaraq, çəkməsi ilə vurub insan övladını ana bətnindən çıxarır. Sonra canını tapşırmiş qadının ərinin kəsilmiş başını onun yırtılmış qarnına təpir.. Qadının qarnını tikir. O, körpəni ayağı ilə yaşıl bayrağa bürmələyərək, üstünə kerosin tökür. Od vurub yandırır. O, qorxudan tir-tir əsən yeniyetmələri bir sıraya düzərək, qılıncının bir zərbəsi ilə hamısının başlarını birdəfəyə vurmağa çalışır. Həyat əsər-əlaməti qalmayan məsum uşaq gözlərində dəhşət harayı"(41.2).

Araşdırmaların davamı: 1918-ci il hadisələri

Məlumdur ki, azərbaycanlıların 1918-ci il soyqırımını təkcə Bakı ilə məhdudlaşmadı. Bakıdan sonra ermənilər 1918-ci il aprel ayının ilk günlərindən etibarən Şamaxı, Quba, Qarabağ, İrəvan, Zəngəzur və digər bölgələrimizdə də azərbaycanlılara qarşı soyqırımını siyasətlərini həyata keçirdilər. Azərbaycanın bu bölgələrində ermənilər tərəfindən qəddarlıqla cinayətlər törədildi. Azərbaycanın qəzalarına göndərilən cinayətkar dəstələrə quldur erməni T.Əmiryan, H.Amazasp rəhbərlik edirdilər.

1918-ilin ilk aylarından başlayaraq bolşevik maskası altında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımını siyasətini həyata keçirən daşnak S.Şaumyan öz erməni soydaşları ilə əlaqəyə girərək belə bir planı hazırlanmışdı. Onun müavini Atabekyan Şamaxı qəzası rəisinin köməkçiləri Serebryakov və yerli ermənilərin başçısı Gülbəndov ilə əlaqə saxlamış, qısa müddət ərzində bu regionda bütün erməni əhalisini qabaqcadan silahlandırmışdı. Cəmi bir həftə ərzində Bakıdan göndərilən xeyli pulemyot və güllə ilə təchiz olunmuş Şamaxının erməni kəndləri mərkəzdən veriləcək əmri gözləyirdilər. Beləliklə,

1918-ci ilin mart günlərində Azərbaycanın qədim şəhəri Şamaxı da dəhşətli talan və vəhşiliklərə məruz qalmışdı. Şamaxı şəhərində və Şamaxı qəzasında ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası tərəfindən 7 cild, 925 vərəqdən ibarət təhqiqat materialları toplanmışdı. Materiallarda göstərilir ki, S. Lalayan və T.Əmiryanın azğınlaşmış silahlı dəstələri müsəlmanları soyub talayır və qırırdılar. Şamaxının müsəlmanlar yaşayan hissəsinin hamısına od vurulmuş, 13 məhəllə məscidi və məşhur müqəddəs ocaq-Cümə məscidi yandırılmışdı. Bu məscid müsəlmanlara həm bir qibləgah, həm də qədim abidə kimi əziz idi.

Şamaxı qırğınının əsas təşkilatçılarından biri olan Stepan Lalayan, Şamson Aspirov və Saatsəzbəyov ilə birlikdə böyük bir erməni silahlı dəstəsi şəhərə gələrək erməni sakinlərinin başçısı Gülbəndov və başqalarına məscidi mühasirəyə almağı tapşırırdı. S.Lalayan yaxşı bilirdi ki, Azərbaycan əhalisinin böyük bir qismi-qocalar, qadınlar və uşaqlar qırğından salamat qalmaq üçün Allahın evinə -məscidə pənah gətirib, burada gizlənmişlər. Yaşlı insanların verdikləri məlumatlara və onların qənaətlərinə görə, heç vaxt inanmırdılar ki, gəlib məsciddə onları hər-hansı silahlı dəstə öldürə bilər. Görünür, bu zavallı insanlar erməni xislətinə hələ də tamamilə bələd olmamışdılar. Ancaq silahlı dəstələrə rəhbərlik edən, həddindən artıq azğınlaşan quldur dəstəsinin başçıları məscidi yandıрмаğı, həyəətə çıxanlara aman vermədən güllələməyi əmr etmişdi. Məscidə toplanmış yüzlərlə dinc əhali, xüsusən qocalar, qadınlar, uşaqlar, bir sözlə, dəhşətli qırğından qaçıb canlarını xilas edə bilməyən və ümidlərini Allahın dərgahına bağlayan günahsız insanlar diri –diri bu məsciddə yandırıldılar.

Yaşlı sakinlərin verdiyi məlumatlara görə, o zaman Şamaxıda böyük hörmət sahibi olan axund Cəfərquluya olmanın işgəncələr verilmişdi. Ermənilər ona axund olduğu məsciddə dəhşətli əzab-zəiyyəət verərək saqqalının tüklərini bir-

bir yolmuş, dişlərini, gözlərini çıxarmış, qulaqlarını və burnunu kəsmişdilər. Ermənilər axunda pənah gətirmiş saysız-hesabsız qadın və uşağı da öldürmüşdülər. Hacı Axundun tamamilə yandırılmış evinin həyətidə sonralar Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri tərəfindən çoxlu miqdarda insan sümükləri aşkar edilmişdi. Qafqaz İslam Ordusu 1918-ci ilin iyulunda Şamaxını ermənilərdən azad edərkən meyitlərin sümüklərini yığıb basdırmışdılar. Komissiya üzvləri 1918-ci ilin oktyabr və noyabrında bu barədə hazırladığı məruzədə qeyd edirdilər ki, həyətdə hələ də çürümüş meyitlərin qalıqları qalmaqdadır.

1919-cu il martın 30-da "Azərbaycan" qəzetində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının "Çağırış"ı dərc edilmişdi. Komissiyanın sədri Ə. Xasməmmədovun imzaladığı bu sənəddə göstərilmişdi ki, Şamaxının yalnız xarabalıqları qalmışdır. Şəhərin müsəlman hissəsindəki bu xarabalıqlarda məscidlərin ən qədimi, 900 ildən çox tarixi olan Cümə məscidinin ancaq yanib qaralmış minarələri görünür, şəhərin on beş minlik müsəlman əhalisindən sağ qalanlar isə bütün Zaqafqaziyaya dağılmış, əllərində qoltuq ağacı və bellərində torba qapı-qapı düşüb dilənirdilər ki, acından ölməsinlər. Adlarını bolşevik qoyan qaçaq-quldur dəstələrinin əlindən qaçıb can qurtaran əhalinin qalan hissəsi türk qoşunları Azərbaycana gəldikdən sonra öz el-obalarına qayıtmışdır. Onlar qayıdıb gəldikdə əsrlərdən bəri yaşadıkları ocaqlarını yandırılmış və yerlə yeksan edilmiş halda görmüşlər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxı qəzasının ayrı-ayrı kəndləri üzrə apardığı təhqiqatların-şahid ifadələri, zərərçəkənlərin dindirilmə protokolları, rəsmi idarələrin əhalinin sayı və əmlaklarının dəyəri haqqında məlumatları, ölənlər və yaralananların siyahısı və s. əsasında 53 kənd üzrə tərtib olunmuş yekun aktlarında ayrı-ayrı kəndlər üzrə öldürülənlərin sayı göstərilmişdir. Bu aktlarda olan rəqəmlərə əsasən, Şamaxı

qəzasının 53 kəndində ermənilər 8027 azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər.

1918-ci il hadisələri, ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər Şamaxı qəzasını çox ağır vəziyyətə salmışdı. Həmin ağır durumu nəzərə alan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının əhaliyə "Çağırış"ı bu sözlərlə yekunlaşdı: Şamaxı qəzasının zərər çəkmiş əhalisinə yardım göstərmək hər bir vətəndaşın, xüsusən müsəlmanın vətəndaş vəzifəsi və mənəvi börcüdür. Vətəndaş müsəlmanlar, Şirvanı xilas edin!

1918-ci ildə Şamaxıda ermənilərin törətdikləri soyqırımlarla bağlı tədqiqatçıların, şahidlərin müsahibələrini, fikirlərini təqdim etməyə davam edirik.

Şamaxı soyqırımı ilə bağlı ilk kitab yazan tarixçi-alim Seyfəddin Qəniyev olub. Biz həmin bölgədə olarkən Seyfəddin Qəniyevlə söhbətimiz zamanı o, bəzi maraqlı məqamlara toxundu.

Tarixçi-alim deyir ki, “mənim digər tədqiqatçılardan əsas fərqi o olub ki, mən soyqırımın canlı şahidlərilə görüşüb söhbət etmişəm. Həmin qanlı faciələrin sağ qalan nümayəndələri ilə görüşərək onların fikirlərini qələmə almışam və bütün bu faktlar Şamaxı soyqırımına aid yazdığım kitabda göstərilib.

Bu gün isə həmin yaşlı nəslin nümayəndələri dünyalarını zaman getdikcə dəyişib”. Seyfəddin müəllim Şamaxı soyqırımı haqqında məlumat almaq istəyən şəxslərə həmin kitabı oxumağı tövsiyə etdi.

Bizim növbəti söhbət etdiyimiz insanlardan biri Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının qocaman müəllimi, xeyli müddət bu soyqırımların tədqiqatı ilə məşğul olan Nurəddin Bəndəliyevdir. O, Şamaxı soyqırımı ilə bağlı fikirlərini belə açıqlayıb:

-Şamaxı qəzasında 120 kənd olub ki, bunlardan da 86-sı erməni təcavüzünə məruz qalıb. Sənədlərə əsasən, Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8027 azərbaycanlıyı qətlə yetirib. Mən də Şamaxıda baş verən hadisələrlə bağlı hələ əvvəlki dövrlərdə soyqırımdan əziyyət çəkən müxtəlif insanlarla söhbət etmişəm. Atam hər zaman bildirirdi ki, Şamaxının Kolanı kəndindən xeyli cəsur insan silahlı ermənilərə qarşı cəsarətlə döyüşüb.

Sonradan həmin insanların bir hissəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu hissələrində qulluq edib. Onu da qeyd edim ki, bizim Kolanı kəndi daxil olmaqla digər kəndlərdə erməni soyqırımından əziyyət çəkib. Ancaq ən böyük qırğın Şamaxı şəhərində və ətraf kəndlərdə baş vermişdi. Ermənilər indi olduğu kimi o zaman da tarixi abidələrimizə qarşı vəhşiliklər törədiblər. Şamaxı şairlərinin, ədiblərinin əsərlərini məhv etməyə çalışıblar”.

Şamaxı rayonunun (İndi Qobustan rayonunun inzibati ərazisindədir) Çuxanlı kəndinin sakini, orta məktəb müəllimi Ələvsət Heybət oğlu Qurbanov 1918-ci il soyqırımı ilə bağlı mülahizələrini belə açıqlayır:

-Türkiyə alimlərinin son dövrlər araşdırmalarına görə, yeni faktlar ortaya çıxır. Məlum olmuşdur ki, ermənilər 1915-ci ildə Türkiyə ərazisində törətdiyi təxribatlara

1912-13-cü illərdə Rusiya ilə gizli sövdələşmələr nəticəsində hazırlaşdılar. Sonrakı dövrlərdə ermənilər həm Türkiyə, həm də Azərbaycan ərazisində dinc insanlara qarşı qətlər törədiblər. Çox təəssüf ki, ermənilərin törətdikləri bu vəhşiliklər haqqında vaxtında lazımı qədər tədqiqatlar apara bilməmişik. Hələ sovet dönməndə mənəm nənəm bu məsələlərlə bağlı bizə geniş məlumat verirdi. Çuxanlı, Sündü və digər qonşu kəndlərin ərazisində ermənilər qırğın törədiblər.

Əlövsət Qurbanov daha sonra qeyd edib:

- Gedən döyüşlər zamanı mənəm nənəm gözündən xəsarət almışdı. O, danışdı ki, bu bölgənin ağıllı və döyüşkən insanların səyi nəticəsində bizim bu kəndlərin xeyli hissəsi, qız və gəlinlər, azyaşlı uşaqlar daha təhlükəsiz yerə köçürüldü. Bunun nəticəsində əhalinin bir hissəsi xilas edilmişdi. Kəndlərdə qalan tək-tək yaşlı insanlar isə ermənilər tərəfindən yandırılıblar. Hətta bir faktı da qeyd edim ki, həmin dövrdə əhalinin xilasına çalışan bəzi insanlar sovet dönməndə repressiyaya məruz qalıblar. Bu şəxslərdən biri Cəbirli (Ərəşalbaş) kənd sakini, yüksək dini təhsili olan, bu hadisələr zamanı əhaliyə kömək edən Molla Almaz Əfəndi uzaq Maqadana sürgün edilib. Bu da sovet dövrünün, həmin rejimin saxtakarlığı və ədalətsizliyi idi.

Növbəti söhbət etdiyimiz şəxslərdən biri Şamaxı (hazırda Qobustan rayonunun inzibati ərazisindədir) Cəbirli (Ərəşalbaş) kənd orta məktəbinin tarix müəllimi Muğanşah Əzimovdur.

O, 1918-ci il soyqırımlarına toxunaraq bunları deyib: -Erməni təcavüzü bizim kəndimizdən də yan keçməyib. Bir sıra dinc insanlar qətlə yetirilib.

Qədimov Yadigar Məmmədoğlu, İsmiyev Bayam, Zülfüqarov Cövlan, Orucov Dəmir Fərzalı oğlu, Orucov İbadulla Heybət oğlu, Bayramov Qürbət və başqaları erməni vəhşiliyinin qurbanı olaraq qətlə yetiriliblər. Bundan əlavə kənddə mövcud olan abidələr, yaşayış yerləri dağıdılıb. Kəndimizin ərazisində xeyli sayda türk qəbirləri var. Bu da ondan xəbər verir ki, həmin vaxtda yerli əhali ilə bərabər, türk ordusu ermənilərin törətdikləri qanlı hadisələrin qarşısını alıb. Türk əsgərləri burada şəhid olublar.

Muğanşah Əzimov daha sonra qeyd edib:

-Uzun müddət tarix kitablarında bu hadisələr haqqında məlumatlar saxtalaşdırılmışdır. Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra tarixin bu qaranlıq məqamlarına işıq salındı. Artıq bu sahədə bir sıra kitablar çap olunub. Düzdür, həmin hadisələrin şahidləri dünyalarını dəyişiblər. Lakin istənilən halda bu sahədə tədqiqatlar aparılmalıdır. Gənclərimizdə vətənpərvərlik ruhunu yüksəltmək, düşmənlərimizin həyata keçirdiyi bu vəhşilikləri beynəlxalq aləmə çatdırmaq üçün işlər görülməlidir. Bu iş orta məktəblərdə şagirdlərimizin maariflənməsindən başlayaraq daha geniş səviyyədə davam etməlidir. Bir sözlə, Şamaxı soyqırımının tarixi daha dərinədən öyrənilməlidir. Biz tarixçi kimi bu işdə üzərimizə düşən vəzifəni hər zaman görməyə hazırıq.

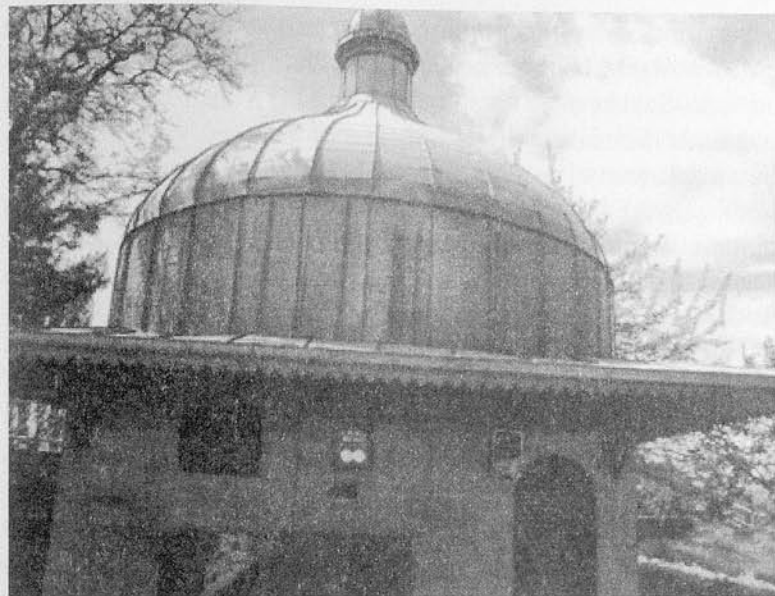
Növbəti müsahibimiz Şamaxı (hazırda Qobustan rayonunun inzibati ərazisindədir) Cəbirli (Ərəşalbaş) kənd sakini Məhkəmə Ağayevin dediklərindən:

-Məni də uzun müddət bu hadisələr narahat edib. Çünki mənəm yaşadığım bu Cəbirli kəndində 1918-ci ildə erməni cəlladları qan töküüb. Təəssüflər olsun ki, sovet dövründə

bu qanlı faciəni bizə unutturmağa çalışdılar. Ermənilərlə dost

olduğumuzu bizim beynimizə yeridirdilər. Lakin fakt fakt olaraq qalır. Mənim atam da, babam da həmin qanlı hadisələrin canlı şahidləri olaraq bizə erməni zülmələri haqqında çox danışblar. Hətta II Dünya müharibəsi dövründə Şamaxının hərbi komissarı olan Manqasaryan fəmilialı bir erməni rayon əhalisinə zülm edirdi. O, əsgər yaşına çatmayanları belə cəbhəyə göndərirdi. Müharibənin qızgın çağında atam cəbhəyə yola salınarkən komissarlığın həyatında həmin mənfur Manqasaryanı mən də görmüşdüm. Erməni Manqasaryanın fəaliyyəti şamaxlılara qarşı növbəti repressiya idi.

Daha sonra M. Ağayev bir təklifini bildirdi: -Mən yaşlı insanam çox istəyirəm ki, bizim kənddə şəhid olan türk əsgərləri məzarlıqlarının yeri abadlaşdırılsın. Həmin qəbirləri insanlara daha yaxşı tanımaq üçün xatirə kompleksi hazırlansın. Kəndin Zeynal qalağı, Dolay adlanan ərazilərində şəhid qəbirləri getdikcə itib-batır. Bu işi görmək həm də, tariximizin bir qaranlıq səhifəsinə işıq salmaq deməkdir. Mən bu məqsədlə bir çox rəsmi strukturlara müraciət etmişəm. Güman edirəm ki, Azərbaycan hökuməti bu məsələdə bizə kömək edəcək. M. Ağayev bir maraqlı faktı da açıqladı. O, verdiyi məlumatla görə, II dünya müharibəsində itkin düşən atasının qəbrini düz 40 ildən sonra gedib Rusiya ərazisində tapıb. O, Azərbaycan Respublikasının torpağından apararaq həmin məzarlığın üzərinə səpib.

Vaxtlə dağıdılan müqəddəs ziyarətgahlardan biri Pirsaat

Növbəti söhbət etdiyimiz şəxslərdən biri Şamaxı rayonunun (hazırda Qobustan rayonunun inzibati ərazisindədir) Cəbirli (Ərəbşalbaş) kənd orta məktəbinin uzun müddət tarix müəllimi işləyən Ağaveyis Saatovdur:

-Mən uzun illər, 50 ildən yuxarı orta məktəbdə tarix dərsinin tədrisi ilə məşğul olmuşam. Biz hələ uşaqlıqdan bu faciə, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımlar barəsində eşitmişik. Həmin hadisələrin şahidləri, yaşlı insanlar danışblar. Lakin sovet dövründə bu barədə kimsə geniş auditoriyalarda danışa bilməzdi. Həmin vaxt ermənilər insanları qətlə yetirməklə bərabər müqəddəs yerləri, məscidləri dağıtmaqdan çəkinməyiblər. Mənim nənəm danışdı ki, Şamaxıdakı Pirsaat piri dağıdan və o zaman orada məskunlaşan ermənilər ciddi tələfat veriblər. Təxminən aprel ayının əvvəllərində bir gecənin içində elə dəhşətli soyuq

başlayır və dolu yağır ki, ermənilər törətdiyi əzəzil əməllərinin cəzasını alaraq təbiət tərəfdən cəzalandırılıblar, itki veriblər.

A. Saatov daha sonra qeyd edib: “O zaman Şamaxının 33 kəndində komissiyanın tədqiqat aparması mümkün olmayıb. Şamaxıda təcavüzə məruz qalan kəndlərdən biri də Cəbirlidir (Ərəbşalbaş) Bu gün bizim kəndin ətrafı qəbirlərlə əhatə olunub. Bunun özü silinməz izlərdir, unudulmayan tarixdir. Bu, o dövrdə şəhid olan türk əsgərləri və yerli özünümüdafiə dəstələrində döyüşən azərbaycanlıların qəbirləridir. Əhali böyük ehtiram hissilə mütəmadi olaraq, dini adət-ənənələrimizə uyğun olaraq bu qəbirləri bərpa və ziyarət edir. Bizim kəndimizdə də həmin döyüşlərdə şəhid olan insanlar olub. Lakin əhalinin xeyli hissəsinin o dövrdə tərəkəməçiliklə məşğul olması və həmin vaxt qışlaqlarda olması itkilərin qarşısını xeyli azaldıb. Onu da qeyd edirəm ki, Şamaxının şimal-şərqində yerləşən Xilmilli adlanan keçmiş rus kəndində ordugah quran erməni-daşnak dəstəsi Şamaxının şimal-qərb hissəsindən keçərək şəhərdən cənub qərb istiqamətdə yerləşən keçmiş ermənilər yaşayan Mədrəsə kəndinə gəldilər. Buranın strateji mövqeyi çox əlverişli idi. Buradan düzülmiş toplar asanlıqla şəhərin əsas hissəsini hədəfə almaq imkanında idi. 1918-ci ilin aprel ayının birinci yarısında bu soyqırımını dinc azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilib”.

A.Saatov daha sonra qeyd edib: “Ermənilər Azərbaycan xalqına həmişə təcavüz ediblər.. Məkrli siyasətlərinə baxmayaraq, erməni siyasəti heç də həmişə uğur qazanmamışdı. Belə ki, zaman-zaman tarix onları ağır şəkildə cəzalandırmağı da unutmayıb. 1918-ci ilə qədər ermənilərin heç vaxt dövlət qurumları olmayıb. Onlar müxtəlif xalqların tərkibində öz kimliklərini qoruyaraq müasir dövrə qədər gəlib çıxmağa çalışıblar. Bu tarixi şərait ermənilərdə güclü ikiüzlülük, riyakarlıq, məkrli siyasi bacarığın formalaşmasına kömək etmişdi”.

Növbəti söhbət etdiyimiz şəxslərdən biri Şamaxı

rayonunun (hazırda Qobustan rayonunun inzibati ərazisindədir) Cəbirlisi (Ərəbşalbaş) kəndinin yaşlı sakini Mayıl Mayılovdur:

-Mən hələ uşaq olan zaman bu barədə əmindən daha çox eşitmişdim. Mənim yaşadığım bu ev 1917-ci ildə tikilmişdi. Belə danışrlar ki, 1918-ci il hücumları zamanı kənddəki evlərin xeyli hissəsi ermənilər tərəfdən yandırılmışdı. Nə möcüzə baş vermişdisə bizim evlər o zaman az xəsarət almışdı. Qaynar samavarları insanların kürəyinə bağlamaları, dinc sakinlərin qarnını xəncərlə deşmələri və başqa faktlar eşitmişəm. Ermənilərin 1918-ci ildə bu kənddə törətdikləri qətləri bizə unutdurmağa çalışıblar. Ancaq ətrafda olan 1918-ci il şəhidlərinin qəbirləri bizə tariximizdən xəbər verirdi.

Növbəti müsahibimiz tarixçi- professor İslam Zeynalov 1918-cil hadisələrinə və bəzi tarixi məqamlara toxunaraq belə deyib: “1918-ci il martt qırğınından sonra bolşevik-daşnak qüvvələri Şamaxı qəzası ərazisində yaşayan erməni, rus-molokan əhalisi ilə əlaqəni gücləndirərək onları da bu qırğına hazır vəziyyətə gətirdilər. Bu faciələrin ən dəhşətlərindən biri də Şamaxı şəhərinin şimal qərb hissəsində yerləşən Əngəxaran kəndində baş vermişdi. 1918-ci il aprel ayının əvvəlində dinc əhali qəflətən yaxalanmışdı. Sakinlərin əksəriyyəti silahsız idi. Erməni dəstələri kəndi mühasirəyə alaraq əhalini qırmağa başlayanda bir qrup kənd sakini onlara güclü müqavimət göstərüb. Bunun sayəsində kənd əhalisinin bir hissəsi kənddən çıxmağa imkan tapıb. Kəməksiz qalan və müqəddəs məkanlara üz tutan xeyli dinc sakin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən məscidlərdə diri-diri yandırıldı. Şamaxı soyqırımını aprelin 2-dən aprelin 16-na qədər davam edib və xalqımızın tarixinə dəhşətli faciəli günlər kimi daxil olub”.

Tarixçi- alim digər bir maraqlı məqama da aydınlıq gətirərək deyib: “1918-ci ildə baş vermiş milli qırğınlar Azərbaycanın həyatında faciəli rol oynasa da Bakı, Şamaxı, Quba soyqırımını Şaumyanın başçılıq etdiyi hökumətin antiəzərbaycan siyasətini üzə çıxartdı və həmin erməni-bolşevik hərəkətinə, siyasətinə qarşı qəzəb yaratdı. Ən əsası Azərbaycanda sovetləşməyə ağır zərbə vuruldu. Muxtariyyətə olan inamlar azaldı, müstəqilliyə olan meyillər daha da gücləndi. 1918-ci il mart-aprel aylarında baş verən hadisələr uzun müddət düzgün siyasi qiymətini almadı. Belə ki, sovet tarixşünaslığı bu faciəni ört-basdır etmək üçün əlindən gələni etdi. Bir çox hallarda bu hadisələri vətəndaş müharibəsi kimi ictimaiyyətə tanıtmaya çalışırdılar. Lakin heç kim bu hadisənin soyqırımını olduğuna şübhə yarada bilməz. Bütün faktlar sübut edir ki, 1918-ci il mart-aprel aylarında baş verən bu dəhşətli qırğınlar əvvəlcədən planlaşdırılıb, məqsədyönlü şəkildə təşkil olunub. Bunu həmin dövr bütün qırğınlara rəhbərlik edən

Stepan Şaumyan özü də etiraf etmişdi. S.Şaumyan:

“Mən erməni dəstələrinin bu hadisələri törətməsini təşkil etmişəm. Əgər belə olmasaydı Bakıda müsəlman türk əhalisi üstün olacaqdı və bu da bizim planlarımızı pozardı. Onlar Bakıda hakimiyyəti ələ alar və Bakı birdəfəlik əldən çıxardı”. Onun Nəriman Nərimanova verdiyi cavab bunu bir daha sübut edir. N. Nərimanov Moskvadan qayıdarkən bu dəhşətləri görüb və S.Şaumyana demişdi: “Sən axı bolşeviksən, nə üçün bu faciəyə yol verdin”. S.Şaumyan cavabında: “Mən bolşevik olmamışdan əvvəl erməniyəm” - demişdi.

Doğrudan da, tarixçi İ. Zeynalovun qeyd etdiyi kimi, erməni xisləti, saxtakarlığı hər zaman dünya xalqları üçün böyük təhlükə olub. Ona görə də daim bu təhlükəni önləmək üçün mübarizə aparmalı və tarixin acı günlərindən, qaranlıq məqamlarından ibrət dərsi götürməliyik. Biz həqiqəti anlayıb dünyaya çatdırmaq, kimin haqlı və nəyin doğru olduğunu bilmək üçün tariximizi dərinləndirməliyik.

1918-ci il soyqırımlarının yeganə sağ qalan şahidlərindən biri

Növbəti həmsöhbətimiz vaxtla Şamaxı rayonunun Cəbirli kəndində doğulan və hazırda Bakı şəhəri Xəzər rayonunun Qala kəndində yaşayan, 1918-ci il soyqırımının yeganə sağ qalan şahidi, 1910-cu il təvəllüdü və hazırda 106 yaşlı Kamalov Rza Malım oğludur:

- Həmin hadisələr vaxtı mənim 8 yaşım olub. Ancaq uşaq xatirələrindən, gördüklərimdən, bu illər ərzində eşitdiklərim-

dən onu deyə bilərəm ki, ermənilər o vaxt çoxlu qan tökdülər. Heç ağılıma gəlməzdi ki, elə dəhşətlər olar. Bizim yaxınlarımız, qohum-əqrəba bizi götürüb həmin vaxtda kənddən çıxarmışdı. Kəndin çox igid adamlarından olan İsgəndər, Molla Almaz Əfəndi əhalinin xilasına çalışıb. Hətta o əraziyə gələn silahlı dəstələr Xillmilli kəndində yaşayan molokanları qızıdıraraq yerli əhali ilə münaqişəyə çəlb etmək istəyiblər. Molokanlara (ruslara) bildiriblər ki, azərbaycanlılar sizi öldürmək istəyir. Lakin İsgəndər kişi gizli yollarla gedib molokanlarla danışaraq başa salıb ki, bu təxribata uymasınlar. Beləliklə molokanlarla baş verən təxribatların qarşısı xeyli alınıb.

-Kənd əhalisindən ermənilər tərəfindən öldürülənlər oldumu?

- Əhalinin bir hissəsi dağlıq əraziyə çəkilməmişdi, bir hissəsi Acıdərə adlanan ərazidə müxtəlif təhlükəsiz yerlərdə gizlənə bilmişdi. Ancaq aran ərazilərə üz tutanlardan xeyli qırılıb. O vaxt ölənlər haqqında, onların kimliyi haqqında az məlumatlar yadımda qalıb.

-Bəs sonralar bu ermənilərin törətdiyi qırğınlar necə xatırlanırdı, o hadisələri görən insanlardan nə eşidirdiniz?

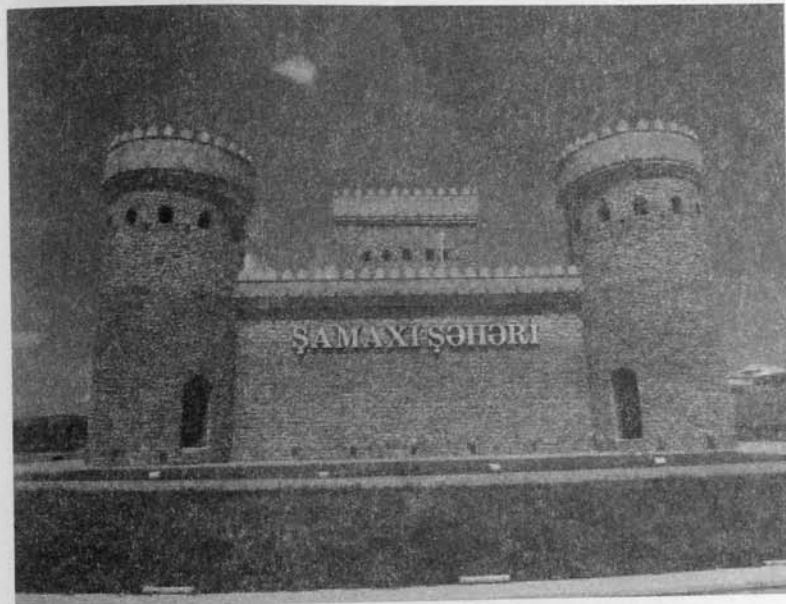
-Bu hadisələr heç zaman yaddan çıxan deyil. Biz yaşlı nəsillərdən ermənilərin törətdiyi qırğınlar haqqında çox eşitmişdik. Hamı o barədə danışdı. Sonra da mən əsgər getdim. 1939-cu ildən Fin müharibəsində olmuşam. Yaralandığıma görə geri qayıtdım. Yenidən 1943-cü ildə cəbhəyə çağırılmışam. Döyüşə-döyüşə Berlinə qədər getmişəm. Gələndən sonra bir çox sahələrdə çalışmışam. Ancaq 1918-ci ildə uşaq ikən gördükərim heç vaxt yaddan çıxmıyacaq.

Növbəti həmsöhbətimiz vaxt ilə Şamaxı rayonun Cəbiri (Ərəbşalbaş) kəndində doğulan və hazırda Xəzər rayonunun Qala kəndində yaşayan Kamalov Şahmərdandır. O, 1918-ci il soyqırımını haqqında eşitdiklərindən danışır:

-Bizim kəndə ermənilər hücum edən zaman yaxınlarımız evdən çıxıb “İncilli” adalanan əraziyə üz tutan zaman görüblər ki, bir azyaşlı körpə elə beşikdə qalıb. Sonradan gəlib həmin körpəni xilas ediblər. Kənd əhalisinin bir hissəsi dağlara çəkilib. Onlar xilas olublar. Hətta həmin o dövrdə, məskunlaşdıqları Qubanın dağlıq ərazilərində mənim xalam dünyaya gəlib. Ona görə onun adını Quba qoymuşdular. Onu deyim ki, kənd əhalisinin bir xeyli hissəsi aran istiqamətinə gedərkən erməni vəhşiliyi ilə üzləşiblər. Mənim yaxın qohumlarımdan biri olan Molla Almaz əfəndi insanlara çox kömək edib. O, çox güclü ilahiyyatçı olub. Sonradan onu sovet dövründə həbs alaraq Allahı, dini inkar etmədiyinə, öz

əqidəsinə sadıq qaldığına görə, 1937-ci ildə Sibirə sürgün ediblər. Həmin insan Sibirin soyuqlarına, çəkdiyi əzablara dözməyərək elə uzaq Sibirdə də dünyasını dəyişib”.

Xocalı taleyli Əngəxaran

Şamaxı və Quba rayonlarına ezamiyyəimizin nəticəsi olaraq 1918-ci il qanlı hadisələri, ermənilərin həmin bölgələrdə törətdiyi soyqırımlarla bağlı araşdırmalar apararaq xeyli sayda faktlar topladıq. Mütəmadi olaraq bu yazıları təqdim edirik.

Növbəti söhbət etdiyimiz insanlardan biri Şamaxı rayonu Əngəxaran kəndinin müəllimi, publisist Vasif Rüstəmovdur. Onun dediklərindən:

-Xatırladıyıq ki, həmin dövrdə Şamaxı qəzasında 120 kənd olub ki, bunlardan da 86-sı erməni

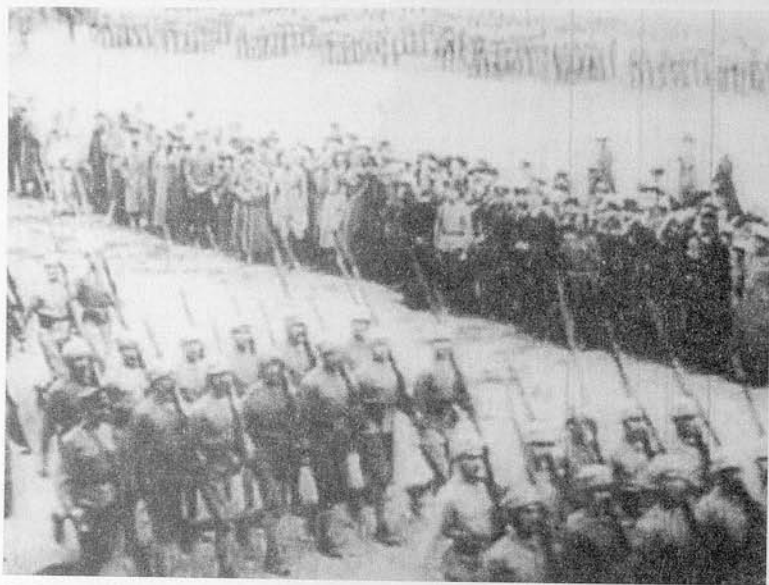
təcavüzünə məruz qalıb. Sənədlərə əsasən, Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8027 azərbaycanlıyı qətlə yetirib. Onlardan 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaqlar olub. Şamaxıda təcavüzə məruz qalan kəndlərdən biri Əngəxarandır. Bəzi faktları qeyd etmək istərdim. Həmin hadisələr vaxtı iki nəfər kənd sakini məlumat almaq və danışıqlar aparmaq məqsədilə şəhərə göndərilmişdi. Ancaq bu planlar baş tutmamışdı. Həmin insanlar da erməni silahlıları tərəfindən qətlə yetirildiyinə görə, bu plan baş tutmur”.

Vasif Rüstəmov daha sonra qeyd edib: “Əngəxaran kəndində törədilən bu faciə Şamaxı şəhər əhalisi tərəfindən təlaşla qarşılandı. Quldur dəstələri şəhəri top atəsinə tutdular. Əhali arasında böyük itkilər oldu. Dəstələr şəhər uğrunda döyüşlərə başladılar. Bu vaxt Gəncədən 400 nəfər silahlı ilə köməyə gələn İsmayıl xan Ziyadxanlı vəziyyəti dəyişməyə çalışsa, da buna nail ola bilmədi və qeyri-bərabər gücün qarşısında geri qayıtdı. Şamaxı şəhəri böyük talana, dağıntıya məruz qaldı. Şəhər əhalisinə amansız divan tutuldu. Qətlərdən yaxa qurtarmaq istəyən qadın, uşaq və qocalar müqəddəs məkanlara, məscidlərə pənah gətirdilər”.

Vasif Rüstəmov daha sonra qeyd edib: “1992-ci il fevralın 26-da Xocalının başına gələn müsibətlər 1918-ci ilin aprelində Şamaxı qəzasının Əngəxaran kəndinin başına gəlmişdi. Eyni ssenari ilə həmin hadisə yerli ermənilər və molokanlar tərəfindən törədilmişdir. Xocalı faciəsindən heç də az olmayan müsibətlər çəkmiş Əngəxaran və onun soyqırımı haqqında qısaca da olsa, sizə məlumat vermək istəyirik. Bu qırğında kənddə 510 nəfər adam qətlə yetirilmişdir. Kənddə 186 evdən 181-i yandırılmış və 7 aşığın külliyyəti məhv edilmiş, el sənətkarlarından biri isə vəhşicəsinə öldürülmüşdü. Xocalıların, eləcə də digər bölgələrin yaşadığı acı günləri vaxtı ilə Şamaxı rayonunun Əngəxaran kəndi də yaşamışdır”.

Qafqaz İslam Ordusunun xilaskar yürüşü haqqında...

Onu qeyd edək ki, o dövrdə bir çox şəhərlər erməni daşnak qüvvələrinin vəhşiliyi ilə üzləşəndən sonra Azərbaycan ərazisinin xeyli hissəsi ciddi təhlükə ilə üzləşdi. Nəticədə azərbaycanlılara kömək etmək, xalqı qandan, bələdan, daşnak-bolşevik zülmündən xilas etmək, bu faciədən qurtarmaq üçün Türkiyə hökumətinin hərbi naziri Ənvər Paşa Qafqaz İslam Ordusu yaradılmasını məsləhət bilir. Odur ki, ilk öncə qardaşı general Nuru Paşanı təlimatlandırır. Bundan sonra o, Qafqaz İslam Ordusunun məqsəd və vəzifələri haqqında məsləkdaşlarına izahat verir. Bu müqəddəs təşəbbüs nazirin məsləkdaşları tərəfindən alqışlanır. Ənvər Paşanın əsas məqsədi Türkiyə nizami qoşunlarının köməyi ilə Təbrizdən Dağıstana, Tehrandan Türkünstanə qədər olan bütün əraziləri nəzarət altına almaq, onları yadelli işğalçıların əlindən qoparmaq, imkan daxilində bu yerlərdə milli hökumətlərin yaradılması üçün ictimai-siyasi zəminə nail

olmaqdan ibarət idi.

Bu məsələlərə aydınlıq gətirən və bizə müsahibə verən Qobustan rayonunun Cəbirli (Ərəbşalbaş) kənd sakini, həmin hadisələrin qismən də olsa araşdırılması ilə məşğul olan, şair, publisist Ağatahir Cəbirli Qafqaz İslam Ordusunun şücaətindən və digər məqamlardan danışıb:

-Mən sözümlü Abdulla Şaiqin 20 sentyabr 1918-ci il, "Açıq Söz" qəzetində dərc etdirdiyi şeirlə başlamaq istərdim:

"...Sən gəlməsən xarabaya dönən
qəlb azad olmaz,
Sən gəlməsən günəş döğmaz, ümid
gülüm açmaz,
Dodaqlarım gülməz, sönük bəxtimə
nur saçılmaz,
Başqasını istəmədən də, ay Türk,
çabuc sən gəl, sən..."

Səbrlə, tədbirlə, həsrətlə, intizarla gözlənilən gecikmiş xilaskar əslində vaxtında gəlmişdi. Torpaqları istila olunmuş insanlar qəlb qırıq, əhvalı sönük, çeynənmiş, hırpalanmış, şair demiş; "Ömrü - şişən daşa dəymiş, həyatım parçalanmış, qırıq bir saz kimi sızlar qanlı yorgun telləri, şu Vətənin öksüzləri, gəlinləri, dulları, göz yaşıyla sulanmış hep keçdiyimiz yolları, yolunuzu bəkləməkdən bənizləri saralmış..." bu yurdun, bu torpağın".

Ağatahir Cəbirli daha sonra qeyd edir: "Mənbələrdə göstərilir ki, Nuru Paşanın komandanlığı və azərbaycanlıların da iştirakı ilə formalaşan Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanda apardığı döyüşlərdə erməni-daşnak təcavüzünün qarşısı alındı. 28 may 1918-ci ildə qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həqiqi mənada Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsində və müstəqilliyimizin qazanılmasında şücaət göstərdi. Osmanlı

dövləti yüzürlə şəhid verərək göstərdiyi bu şücaətlə qardaşın qardaşa edəcəyi köməyin ən bariz, şərəfli-fəxrli nümunəsini bir daha göstərdi. Taleyüklü məsələlərin ən əsası olan Qarabağda o zaman aparılan uğurlu əməliyyatla erməni vəhşiliyinin qarşısı alınmış və bölgədə Azərbaycan Respublikasının hakimiyyəti bərqərar olmuşdu. Ölkənin hər tərəfini bürüyən bu kabus-qan təhlükəsi kəndbəkənd, şəhərbəşəhər yayılırdı. Tarixin yaddaşında günümüze qədər yadda qalan hadisə yerləri hal-hazırda qorunub saxlanmaqdadır. Qəhrəman - Bahadır Nuru Paşanı 19 iyul 1918-ci il tarixli əmri ilə XIII Qafqaz alayının Şamaxı şəhəri istiqamətində hücumu keçərək ərazini tam azad edib, düşmənin məhv olunması bildirilmişdi. Qafqaz divizyası hərəkətə başlayıb, Şamaxının bir az cənubundakı Mədrəsə nahiyəsini ələ keçirilmişdi. Döyüşlər 20 iyul gecəsi də davam etdi. Türk birləşmələrinin şiddətli hücumu nəticəsində erməni-bolşeviklərin Şamaxı müdafiəsi dağılmış və qəsəbə Qafqaz İslam Ordusunun nəzarətinə keçmişdi. Silahlı birliklərin təqibi ilə geri çəkilən düşmən 21 iyulda Bakıya doğru qaçmağa başladı. Bu döyüşdə 28-ci Tabor komandiri mayor İzzət Əfəndi şəhid oldu. Acıdərə sahəsində nəfəsi kəsilən düşmən tam təslim olmuşdu”.

Ağatahir Cəbirlinin verdiyi məlumata görə, Qobustan rayonunun Cəbirli (Ərəbşalbaş) kəndinin inzibati ərazisinə aid sahələrdə üzdə bəlli olan 50-yə qədər şəhid qəbrləri var. Təkcə onu düşünmək kifayətdir ki, hər fərd öz-özlüyündə böyük bir millətin təmsilçiləridir.

Sonda Ağatahir Cəbirlinin “Xilaskar şahidlərin şəhidlik məqamı - əbədiyyətdir” şeirindən bir parçanı təqdim edirik:

Ey mənim türküm silkələn, özünə dön!
Sən özünə qayıdanda böyük olursan!
Silkələn ey mənim Türküm!
Bəsdir mürgülədik, qalxın ayağa!
Türk deyil, çəkilsə bu yoldan hər kim....

Bir bayraq altında and içək daha.
Türk şərqişi...

Qələbə bizimdir! Qəm yemək olmaz,
Daşnaklar bədgüman olsun işindən.
Paxıla, əyriyə haqq kömək olmaz,
Böhtan danışanın çıxsın önündən.
Silkələn, özünə dön bir, millətim!
Qanı bir, dili bir, din bir millətim,
Bir bayraq altında and içək Türküm,
Türk deyil, kafirdir qan içən hər kim!

Həqiqətən azərbaycanlıların iştirakı və türklərin dəstəyi ilə yaranan Qafqaz İslam Ordusunun gəlişi minlərlə günahsız insanı fəlakətdən, erməni vəhşiliyindən qurtardı. Bu barədə böyük ziyalı, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli 1918-ci ilin mart-may aylarında ermənilərin bu hərəkətləri ilə bağlı yazırdı ki, əgər Osmanlı türk qəhrəmanları vaxtında köməyə gəlməseydilər, azğınlaşmış ermənilər nəinki Bakıda, Şamaxıda, Qubada, bəlkə də bütün Azərbaycanda daşı daş üstə qoymazdılar.

Növbəti müsahibimiz tarixçi, pülpisist Eldar Səfa Şahvələdli bu məlumatları verir:

-Bizim kəndin ətrafında (Şamaxı - Qobustan - Cəbirli) 150-200 şəhid qəbri varmış. Bu şəhid qəbirlərinin üstünə nəzir-niyaz qoyanlar, onlara arzu və diləkləri üçün pənah aparınlar da vardı. Nəhayət, Acıdərədəki tək şəhid qəbri var. Acıdərədə Şıx Eyyub babanın məzarı qərarlaşıb, şəhid türkün qəbri isə Acıdərənin bəri başında, Bakı-

Şamaxı yolunun üstündəki məşhur Tək məzardır.

Ağsaqqallardan Durasan kişi danışdı ki, anam Hüşeymə 95 yaşında rəhmətə getdi. Anam danışdı ki, erməni-müsəlman davasında kənd qorxu içində idi. Bir yana da çıxıb qaça bilmirlərmiş. Molla İsgəndər gedib rusların yaşadığı kəndlərdən 4 nəfər molokan gətirir ki, kəndin dörd tərəfində silahla keşik çəksinlər. İsgəndər kişinin bu fəaliyyəti böyük qırğınların qarşısını qisməndə olsa ala bilər.

Eldar Səfa Şahvələddi daha sonra deyib: "Daha sonra camaat vahimə içində Alibəyliyə tərəfə tökülüşürlər. Alibəylidə quşçular camaatına əziyyət veriblər. Camaat oradan köçüb Zəhr (zəhər) dağına. Türkün qoşunu Ağdaşda imiş. Molla İsgəndər gedib onların yanına, tapıb deyib ki, əfəndim, biz əldən getdik. Türk paşası: "3 gündən sonra Şamaxıda olacağıq"-deyib. Qafqaz İslam Ordusu gecəni gündüzə qatıb Şamaxıya çatırlar. Göylər dağında bizim camaatımız onları qarşılayıblar. Türklər gəlib dayanırlar Acıdərənin başında, ermənilər tülkü kimi qaçıblar. Hadisələrin şahidi Durdu kişi danışdı ki, bir dəstə türk dayanmışdı, mən də gəldim onların yanına. Bu zaman bir türk zabiti gəldi paşanın yanına ki, paşam, fəda olum sənə, bu gecə yuxumda gördüm ki, şəhid oluram. Acıdərəyə çatmamış həmin türk əsgəri şəhid oldu. Acıdərədəki şəhid türk-Qədir əfəndinin (Qiyas, Qəni, Əziz də deyirlər) məzarı indi ziyarətqah kimi qəbul olunur.

Onu da qeyd etmək istərdik ki, erməni daşnak-bolşevik qüvvələri həmin ərazidə, yəni Şamaxının kəndlərində yaşayan molokanlarla azərbaycanlılar arasında nifaq salmağa və hətta molokanları azərbaycanlılara qarşı silahlandırmağa çalışıblar. İstər Bakı şəhərində, istərsə də Azərbaycanın regionlarında erməni daşnak qüvvələrinin bu cəhdləri ilkin mərhələdə baş tutsa da, sonradan bütün bunların yanlış olduğunu görən ruslar azərbaycanlılara qarşı döyüşməkdən imtina ediblər.

Növbəti müsahibimiz istefada olan hərbiçi Mustafa (Əliyev) Qaramanlıdır. O, uzun müddət, xüsusulə, 1918-ci

ildə ermənilərə qarşı mübarizə aparan, dövrünün çox cəngavər insanlarından olan babası Yusif kişi haqqında danışır.

Mustafa Qaramanlının dediklərindən:

-Mənim babam Rzaqov Yusif (Mehmanlı) təxminən 1970-1971-ci illər mənə danışdıqlarından bəzi faktları yadda saxlamışam. Onu deyim ki, babam dövrünün çox qoçaq insanlarından biri olub. O ermənilərə qarşı mübarizədə, xüsusilə, 1918-ci ildə Neftçalanın Xıllı kəndinin müdafiəsində, erməni təcavüzünün qarşısının alınmasında böyük fədakarlıq göstərib. Babam danışdı ki, o vaxt ermənilər Kür çayı vasitəsilə gəmilərlə gələrək, bir çox bölgələr kimi Xıllı kəndinə də təcavüz etmək istəyiblər. Müdafiəyə rəhbərlik edən Yusif kişi silahın həddən artıq azaldığını görür və kənd əhalisi ilə məsləhətləşərək qərara gəlir ki, xeyli qızıl müqabilində bolşevik-daşnak dəstələrinin başçılarından bəzilərini satın almaq lazımdır. Əhalinin xilasını naminə Yusif kişi bu addımı atır. Beləliklə, həmin yaşayış məntəqəsinə düşmən ayağı dəymir.

Mustafa (Əliyev) Qaramanlı daha sonra verdiyi məlumata görə, hətta Yusif kişi Qafqaz İslam Ordusuna qoşulur. Neftçala, Salyan ərazisinin erməni-daşnak dəstələrindən təmizlənməsində yaxından iştirak edir. Məhz onun uzaq-görənliyi, döyüşkənliyi nəticəsində yerli əhalinin xeyli hissəsi sağ-salamat qala bilər. Sonradan Yusif kişini sovet dönəmində bu mübarizəsinə, varlı nəslin nümayəndəsi olduğuna görə, dəfələrlə həbs ediblər. O, Moskvada və digər yerlərdə həbsxanalarda yatıb. Bütün

çətinliklərə, həbsxana işgəncələrinə dözən Yusif kişi 1971-ci ildə dünyasını dəyişib.

Həmin bölgə ilə bağlı digər bir məlumatı diqqətinizə çatdırırıq. Salyanlı tədqiqatçı Fəxrəddin Fərzəliyev deyib ki, 1918-ci il mart-aprel qırğınları zamanı bolşevik-daşnak birləşmələri tərəfindən Cavad qəzasında (indiki Sabirabad-Salyan-Neftçala rayonları ərazisində) dəhşətli qətlər törədilib. Belə ki, Sentrokaspi Diktaturası 1918-ci ilin iyun ayında Kür çayının aşağı hissəsini nəzarətdə saxlamaq üçün təpədən dırnağadək silahlanmış 900 nəfərədək əsgəri və hərbi sursatlarla dolu gəmiləri Bakıdan Salyana göndərib. Düşmən birləşmələri Xəzər dənizindən Kürün deltasına girərək çayın Muğan və Şirvan tayında yerləşən Bankə, Xıllı, Tatarməhlə, Uzunbabalı, Kürqarabucaq, Ərəbbəbirxanlı və Kürqaraqaşlı kimi onlarla yaşayış məntəqələrini yandıraraq külə döndərib. Ümumilikdə 18 kənddə 540-dan çox ev yandırılıb. Əhalinin mal-qarası, qızıl-zinət və digər əşyaları qarət edilib. Erməni quldur dəstələri yüzlərlə əliyalın, günahsız insanları vəhşicəsinə qətlə yetirərək Kürqaraqaşlı kəndinə kimi gəlib çatıblar.

Ramazan paşanın 400 nəfərlik nizami qüvvəsi düşməni Salyanın Kürqaraqaşlı kəndində qarşılayıb və "Demosfen" adlı gəmini vuraraq batırıb. Bundan sonra düşmən pərakəndə halda geri çəkilib. Türk əsgərləri onları sona kimi təqib ediblər. Bu qanlı qırğında 2 mindən çox dinc sakin qətlə yetirilib, türk ordusunun 14 əsgəri və Ömər paşa adlı generalı şəhid olub. Şəhid olmuş türk əsgərlərinin 11 nəfəri Neftçalanın Bankə kəndində, Ömər paşa da daxil olmaqla 4 nəfəri isə Salyanda dəfn olunub. Hər iki rayonda türk əsgərlərinin xatirəsinə abidə ucaldılıb (42).

Onu da qeyd etmək istərdik ki, 1918-ci ildə Güney Azərbaycanın bir sıra bölgələrində erməni silahlıları tərəfindən dinc azərbaycanlılar soyqırımı məruz qalıblar. Əslən Güney Azərbaycandan olan Azərbaycan Milli Elmlər

Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutunun əməkdaşı, 1918-ci ildə Güney Azərbaycanda baş verən soyqırımı hadisələrini tədqiq edən Həsən Səfəri bizimlə söhbət zamanı bunları deyib:

-Güney Azərbaycanda qərb bölgəsində, yəni Urmiya, Salmas, Xoy və ətraf ərazilərdə 6 ay müddətində erməni-aysorlardan ibarət yaradılmış xristian qoşunu Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırımı həyata keçirdilər. Həmin dəhşətli hadisələr zamanı yüzlərlə günahsız azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Soyqırımın baş verdiyi dövrdə yaşayan Əhməd Kəsrəvi həmin hadisələrdə 130 mindən artıq insanın erməni və aysorlardan ibarət xristian qoşunu tərəfindən qətlə yetirildiyini yazır. İran dövlətinin Qərbi Azərbaycan əyaləti üçün çap etdirdiyi "Coğrafiyaya ostane Azərbaycane Qərbi" (Qərbi Azərbaycan əyalətinin coğrafiyası) dərsliyində 163 min nəfərin həmin qətləmədə öldürüldüyü qeyd olunur. Dr. Tohid Məlikzadə tərəfindən türk dilindən fars dilinə tərcümə edilmiş "Azərbaycan Pəhləvi hakimiyyətinin ilk illərində" (1927-ci il türk hərbi orqanlarına məxfi hesabatı əsasında) adlı kitabda türkiyəli məmurlar Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində 160 mindən artıq müsəlmanın həmin hadisələr nəticəsində öldürüldüyünü yazırlar. Daha sonra aysor-erməni məsələsinə toxunan Həsən Səfəri qeyd edib:

- Aysorlar Türkiyənin Hakkari bölgəsi, İraqın Şimalı, Suriya və Cənubi Azərbaycanın Urmiya və Salmas bölgələrində dağımıq şəkildə yaşayan xristian xalqdır. Kökünün qədim Assuriyaya çatdığı güman edilən bu xalq xristian olduğu üçün başda Böyük Britaniya olmaqla çar Rusiyası, ABŞ və Fransa dövlətləri, eləcə də onların bu bölgəyə gəlmiş missioner təşkilatları vasitəsi ermənilərlə bərabər osmanlılar və azərbaycanlılara qarşı qaldırılmışdır. Türkiyədə ermənilərlə bərabər türklərə qarşı üsyan edən aysorlar 1915-ci ildə məğlub olurlar və onlardan 40 min nəfəri kütləvi şəkildə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsi-Urmiya və Salmasa sığınirlar. Dərhal Urmiyada olan çar Rusiyanın konsulu Bazəl Nikitin,

ABŞ-ın missioner başçısı A.Şed və digər xristian dövlətlərinin nümayəndəlikləri onları himayəyə alaraq Urmiya və Salmasda məskunlaşdılar. 1918-ci ildə Urmiya və Salmasda birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələri yaradıldı. Həmin silahlı erməni-aysor dəstələri Azərbaycan ərazisində erməni-xristian dövləti yaratmaq üçün yerli əhalini (azərbaycanlıları) 6 ay müddətinə soyqırırma məruz qoydular. Məqsəd əhalinin tərkibini dəyişmək və erməni-xristian dövlətinin təşkilinə şərait yaratmaq idi.

Növbəti müsahibimiz Bakı şəhəri Xəzər rayonu

Mərdəkan qəsəbəsinin 85 yaşlı sakini, tədqiqatçı Şeyx Sənanıdır. Onun dediklərindən:

-Mən bu ərazinin tarixini, mədəniyyət abidələrini öyrənməklə bərabər 1918-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımları da araşdırmışam. Həqiqətən çox böyük qırğınlar olub. 1918-ci ilin mart ayında axund Ələkbər

Quluzadə Mərdəkanda məsciddə çıxış edərək bildirib ki, vəziyyət ağırdır, dinc insanlar hər gün qətlə yetirilir. Ona görə, mərdəkanlılardan bir neçəsi silah taparaq Bülbülə kəndi yaxınlığında gölün ətrafında silahlı erməni dəstələrinin qarşısını alaraq vuruşublar. 6 nəfər mərdəkanlı bu ağır döyüşlərdə şəhid olur. Həmin Mərdəkan şəhidlərindən biri olan Qüdrətin barmağında çox qiymətli üzük olub. Qüdrət həlak olandan sonra həmin üzüyü çıxara bilməyən düşmən tərəfi Qüdrətin barmağını kəsib üzüyü götürürlər. Erməni silahlı dəstələrinin basqınlarının qarşısını alan, dinc əhalini mühafizə edərkən şəhid olan insanlar bunlar idi. Kəblə Soltan Yarəhməd oğlu, Qüdrət Fərhad oğlu, Hacıqulu Rəşid oğlu, Mirpaşa Ağa Mirqasım oğlu, Mirhəbib Mirqasım oğlu (iki qardaş) Tağı İsrəfil oğludur (o zaman onun 18 yaşı olub). Onu da deyim ki,

sonradan həmin şəhidlər əhali tərəfindən gətirilərək Mərdəkanda dəfn olunub.

Şeyx Sənan onu da qeyd etdi ki, o vaxt Bakı şəhəri daxil olmaqla bir sıra ətraf kəndlərdə o cümlədən Bülbülədə, Məhəmmədidə, Nardaranda və digər kəndlərdə erməni silahlıları qırğınlar törədiblər. Mənim qaynatam balaxanlı olub. Həmin qırğınlar zamanı gəlib onların evlərini, mülklərini dağıdıblar. Sonra o, ailə üzvləri ilə birlikdə digər kənd sakinləri kimi dəniz kənarına bağ evlərinə üz tutublar. O zaman insanlar təlaş içində öz evlərini tərk etməyə çalışmışlar. Yalnız Qafqaz İslam Ordusu Bakıya gəldikdən və şəhər işğaldan azad olunduqdan sonra əhali rahat nəfəs ala bilər.

Mərdəkan şəhidləri - 1918-ci il

Şeyx Sənan Zeynalabdin Tağıyevin xeyirxah əməllərindən söz açaraq bildirib ki, 1918-ci ildə Bakının bir çox kəndlərində

aclıq olub. Tağıyevin anbar müdiri Ağababa Aslanovun mənə verdiyi məlumata görə, həmin vaxt anbarlarda olan un xeyli əhaliyə pulsuz olaraq paylanıb. O ağır şəraitdə Zeynalabdin Tağıyev öz insanlıq borcunu, xeyriyyəçilik işini yerinə yetirir.

Şeyx Sənan onu da dedi ki, 1905-1906-cı illərdə ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırımını törədərkən o zaman Zeynalabdin Tağıyev öz nüfuzundan istifadə edərək çara, Rusiyanın digər şəxslərinə müraciət edir. O ermənilərin belə dağıdıcılıq əməllərinin xalqlar arasında ədavətə səbəb olacağını bildirərək bu münaqişənin qarşısının alınmasını Rusiya rəhbərliyindən xahiş edir. Bu müraciətin müsbət nəticəsi olur.

İctimai-siyasi xadimlər erməni terrorunun qurbanına çevrilib

Son dövrlər erməni terroru çox araşdırılır. Bu barədə çox danışılır. Çünki ermənilər terrorçuluqla dövlət səviyyəsində məşğuldurlar və elə hesab edirlər ki, onlar hələ öz terror siyasətini başa çatdırmayıblar. 100 ildən artıqdır ki, terror həyata keçirmək hissi erməniləri rahat buraxmır və onları zaman-zaman ağır cinayətləri törətməyə, dinc insanların, uşaqların, qadınların qətlini təşkil etməyə təhrik edib. Dünyada terrorçuluğun ağır cinayət elan etdiyi müasir dövrdə də ermənilər bu əməllərini həyata keçirməkdən əl çəkmirlər.

Tarixən ağır hərbi məğlubiyyətə uğramış, böyük insan resursu itkisinə məruz qalmış xalqlar, dövlətlər olub. Ancaq onlar acı keçmişlərini unudaraq irəli baxmağa, qonşuları ilə aralarında baş verən faciələri unutmağa çalışıblar və buna nail olublar. Xüsusilə, Avropa məkanında bir sıra xalqlar arasında uzun müddətli savaqlar olub. İndi artıq həmin xalqlar sülh şəraitində yaşayırlar. Terroru hər zaman hədəf seçən və sivil cəmiyyət prinsiplərindən uzaq olan ermənilər isə hələ də geri baxırlar. Ötən əsrlərdə başladığı terroru hazırda dövlət səviyyəsində həyata keçirirlər. Tədqiqatçıların qənaətinə, bu məkrli siyasət müxtəlif dövrlərdə davam edib. XX əsrdə bu terror siyasəti daha da kəskinləşərək yeni mərhələyə keçib.

Həqiqəti üzə çıxarmaq üçün bəzi faktlara diqqət yetirmək istərdik. 1919-cu ilin oktyabrında "Daşnaksütyun" partiyasının İrəvanda keçirilən IX qurultayında Şaan Natalinin təşəbbüsü ilə terror əməliyyatlarına başlamaq barədə qərar qəbul olunub. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, ermənilərin məğlubiyyətinə günahkar hesab edilən 650 şəxsin siyahısı hazırlanıb. Onlardan 41-i əsas müqəssir hesab edilib və qətlə yetirilmələri barədə fitva verilib. Bu barədə informasiya ermənilərin özləri tərəfindən yazılmış məqalələrdə və onlar tərəfindən işlədilən saytlarda öz əksini tapıb. Bədnam qonşularımız bu kimi dəhşətli faktları nəinki ört-basdır edirlər, hətta bununla fəxr

edir, terrorçuluğu təbliğ etməklə məşğul olurlar.

Erməni mənbələrində qeyd olunur ki, əməliyyatlar rəhbərlik Ermənistanın Amerika Birləşmiş Ştatlarındakı səfiri postunda çalışan Armen Qaro və Xüsusi Fondun rəhbəri Şaat Satçaklayanın başçılıq etdiyi məsul orqana tapşırılıb. Əməliyyata rəhbərlik və onun maddi təminatı Şaan Nataliyə və Qriqor Mərcanova həvalə olunub. Ölümə məhkum edilmiş şəxslər barədə informasiya toplamaq işini Qraç Papazyan boynuna çəkib. O, türk tələbə kimi gənc türklərin dairəsinə daxil olub və məlumat toplayıb. Mənbələrdə göstərilir ki, qətl əməliyyatlarına ümumilikdə "Nemesis" adı verilib. "Nemesis" in ilk qurbanlarından biri Tələt paşa olur. 1915-ci ildə qiyama qalxmış ermənilərə qarşı sərt tədbirlər görən, onları yerində oturtmaq üçün müxtəlif vasitələrə əl atan Tələt paşa, eləcə də onun silahdaşları Ənvər paşa və Camal paşa buna görə ermənilərin qara siyahısına düşüblər. 1918-ci ildə siyasi məğlubiyyətə uğrayan və Almaniyada yaşayan Əli Salih bəy adı ilə yaşayan Tələt paşa 1921-ci ildə erməni terrorçu Soqomon Teylaryan tərəfindən güllələnib. Almaniya məhkəməsi isə qatilə bəraət verib.

Onu qeyd edək ki, ermənilər Azərbaycanın bir sıra tanınmış dövlət xadimlərinə qarşı qətlər törədiblər. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta yetirildikdən sonra ölkəni tərk etməyə məcbur olan keçmiş baş nazir Fətəli xan Xoynlu 1920-ci ilin iyununda Gürcüstanda ermənilər tərəfindən öldürülüb (43). Onunla birlikdə olan keçmiş ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov isə ağır yaralanıb, sonradan vəfat edib. Onları Aram Erkanyan və Misak Kirakosyan adlı ermənilər qətlə yetiriblər. Qətl əməliyyatının təşkilatçıları bəyan ediblər ki, Xoynlu və Xasməmmədov 1918-ci ilin sentyabrında Bakıda gedən döyüşlərdə qırılan ermənilərə görə öldürüblər. Bundan bir ay sonra Azərbaycan parlamentinin sədr müavini Həsən bəy Ağayev Tiflisdə qətlə yetirilib. Düz bir ildən sonra, 1921-ci il

iyulun 19-da erməni terrorçusu Misak Torlakyan İstanbula Azərbaycanın keçmiş daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşiri qətlə yetirib.

Məlumat vermək istərdik ki, qətlə törədənlərdən biri Torlakyan sonradan tutularaq Britaniyanın hərbi tribunalı qarşısına çıxarılıb. Ancaq məhkəmə onu qətlə günahkar saysa da, sonradan o buraxılaraq Yunanıstana sürgün edilib.

Nəsib bəy Yusifbəylinin də "Nemesis" əməliyyatları çərçivəsində ermənilər tərəfindən öldürüldüyü iddia olunur. Həmin terrorçular 1921-ci ildə keçmiş baş nazir Səid Halim paşanı Romada öldürüblər. Onun qatili Arşavir Şirakyan ələ keçməyib və İstanbula qayıdıb. 1922-ci ildə Trabzon valisi Camal Əzmi Berlində silahdaşı Bahəddin Şakirlə birlikdə gəzərkən Arşavir Şirakyan və Aram Erkanyan tərəfindən güllələniblər (44.1).

1922-ci ildə Camal paşa Tiflisdə Petros Ter-Poqosyan və Artəşes Gevorkyan tərəfindən öldürülüb. Erməni qisasçılığının bu terror dönməndə, yəni "Nemesis" əməliyyatları çərçivəsində 80-dən çox ali rütbəli, yüksək çinli məmurları və bir çox hallarda onların günahsız ailə üzvlərini qətlə yetiriblər. (44.2). Təbii ki, qətlə yetirilən ictimai-siyasi xadimlərin siyahısını xeyli artırmaq olar. Onu qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin 90-cı illərində yaradılan ermənilərə məxsus ASALA terror təşkilatı həmin terrorizm siyasəti və təhdidlərini davam etdirir. Bir neçə il öncə ASALA-nın Azərbaycan diplomatlarını dünyada terrorla hədələməsi faktını yəqin hörmətli oxucular unutmayıblar.

IV FƏSİL

Bu regionda olan tarixi abidələr, ziyarətgahlar erməni vəhşiliyinin izləri

Qobustan rayonunun Sündü kənd məscidi

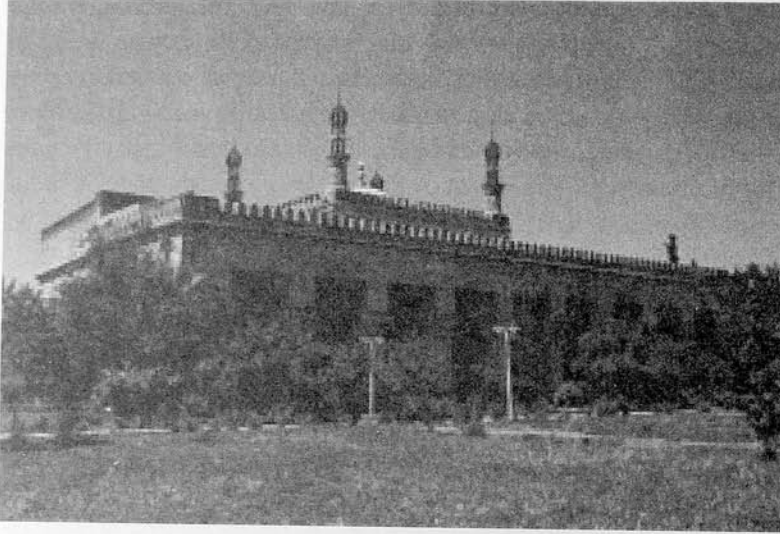
1918-ci ildə ermənilər Azərbaycanın kəndlərinə təcavüz edən zaman dinc sakinlərlə bərabər maddi və mənəvi sərvətlərimizə, tarixi memarlıq abidələrimizə qarşı da vəhşilik ediblər. Azərbaycanın ən qədim yaşayış yerlərindən biri olan Sündü kəndi 1918-ci il soyqırımını hadisələrindən daha çox əziyyət çəkib.

Unikal memarlıq abidəsi sayılan Sündü məscidi 1918-ci ildə erməni vəhşiliyinin qurbanı olub. Xatırladıyıq ki, çox qədim tarixə malik olan Sündü məscidi 920-ci ildə tikilib

və məscid hazırda fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə ermənilər Məscidlə bərabər bütün yaşayış evlərini yandıırıblar. Hətta Şamaxı şəhərindəki qədim tarixi olan Cümə məscidini də 1918-ci ildə yandıırıblar. Ora pənah aparan dinc insanlara belə rəhm edilməyib. Təəssüf ki, bu gün də işğal olunmuş Dağlıq Qarabağda və digər bölgələrimizdə Azərbaycanın arxeoloji, tarixi, maddi və mədəniyyət abidələrinə qarşı ermənilər tərəfindən eyni vəhşiliklər təkrar olunur.

1918-ci ildə erməni vəhşiliyinə məruz qalan Şamaxıdakı Cümə məscidi (VIII əsr)

Qədim şəhərin mərkəzində, rayonun indiki girişində yerləşən məscid qeyri- standart quruluşa malikdir. Orta əsr Avropa universitetlərinə bənzəyən məscidin 4 minarəsi var. 3 yarusdan ibarətdir. Vaxtilə şəhərdə 36 məscid olsa da, tez-tez baş verən zəlzələlər nəticəsində hamısı dağılıb. Cümə məscidi müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxan məscidlərdən biridir. Yaxın Şərqi mühüm dini mərkəzlərindən biri kimi fəaliyyət göstərən Şamaxının ən möhtəşəm bu tarixi-dini abidəsi, Cənubi Qafqazın görkəmli abidələri siyahısındadır. Zaqafqaziyanın ilk məscididir.

Alman astronomu, filosof və coğrafiyaşünası Adam Oleari yazırdı: "Şamaxıda 1637-ci il fevralın 5-də mən bizim bir neçə adamla birlikdə... quruluşca çox yaxşı tikilmiş... bir binanın həyatından keçirdik. Bu binada çoxlu kişi otaqları var idi. Burada əllərində kitab tutmuş bir çox gəzişən və ya oturmuş

yaşlı və ya azyaşlı adamları gördükdə buranın nə olduğunu soruşduq; öyrəndik ki, bu, mədrəsədir, yəni gimnaziya və ya akademiya.

Məlumatlara görə, Qafqazdakı ilk məscid 733-cü ildə Dərbənddə, ikincisi isə 743-cü ildə Şamaxıda tikilib. 1902-ci ildəki zəlzələdən sonra yaradılmış xüsusi komissiya burada qazıntı-araşdırma işi aparıb. Dövrümüzdə gəlib çıxan Cümə məscidi 1902-ci ildə memar Zivərbəy Əhmədbəyovun layihəsi ilə qədim məscid özülü üzərində tikilib. Cümə məscidi tarixin ən böyük yarasını 1918-ci il martın 18-də aldı. Həmin gün erməni daşnaklar şəhərin ən hündür təpəsində yerləşən Lalayanlar məhəlləsindən məscidi top atəşinə tutdular. Mərmilərin izləri uzun müddət qaldı.

Azərbaycan xalqının tarixi-mədəniyyət abidələrindən sayılan Şamaxı şəhərindəki Cümə məscidi Qafqazda ən qədim müsəlman məbədləri kimi tanınaraq zəmanəmizə qədər gəlib çatıb. Memarlıq üslubu baxımından qədimliyi və orijinallığı ilə seçilən Cümə məscidi bütün dövrlərdə əhali arasında müqəddəs ibadət yeri kimi yüksək ehtiram və diqqətlə qorunub saxlanılıb.

1918-ci ildə silahlı erməni-daşnak dəstələri tərəfindən

törədilən mart qırğınları zamanı Şamaxı əhalisinin xeyli hissəsi məsciddə sığınacaq tapmağa çalışıb. Lakin azğınlaşmış erməni quldurları heç nəyə baxmadan məscid binasını insanlarla bərabər yandırmaqdan çəkinməyiblər.

1920-ci ildən sonra, Sovet hakimiyyəti dövründə Cümə məscidi toxunulmaz qalsa da, fəaliyyət göstərməyib. İnsanların gözündə nüfuzdan salınması üçün cəhd göstərilib. Həmçinin, bu dövrdə təyinatı üzrə istifadə olunmayan məscid məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdi. 1980-ci ildə bu tarixi abidə yenidən təmir olunub.

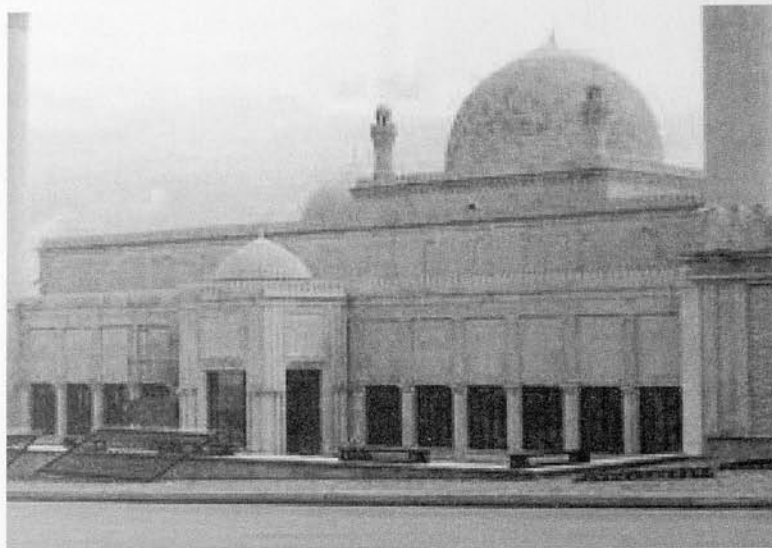
Azərbaycanda 1918-ci ildə ermənilərin törətdiyi soyqırım hadisələri yalnız insanların həyatına son qoymadı. Həmçinin dini ibadətgahlar, məscidlər, tarixi abidələr, yaşayış evləri yandırıldı, məhv edildi.

O zamankı Cümə məscid

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2009-cu il dekabrın 24-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Cümə məscidi Dövlət tarix-memarlıq abidəsinin bərpası ilə əlaqədar sərəncam imzalayıb. Bərpa zamanı əvvəlki məsciddəki ornamentlərdən maksimum dərəcədə istifadə olunub. Məsciddə yeni 36 metr hündürlükdə iki ədəd minarə də inşa olunub. Məscidin divarlarına dini kəlamlar yazıldıqdan sonra bərpa işləri başa çatdırılıb.

Cümə məscidinin təmirdən sonrakı açılış mərasimi

Prezident İlham Əliyev Şamaxı Cümə məscidinin əsaslı bərpa və yenidənqurmada sonra istifadəyə verilmiş mərasimində iştirak edib. Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə əsaslı bərpa edilən və yenidən qurulan Şamaxı Cümə

məscidinin açılışı olmuşdur.

Mərasimdə Qafqaz müsəlmanları müftiləri, islam ölkələrinin Azərbaycandakı səfirləri, ictimaiyyətin nümayəndələri və din xadimləri iştirak ediblər. Görüş zamanı bildirildi ki, xalqımızın mənəvi dünyasının ucalığından soraq verən daha bir mühüm hadisə müasir Azərbaycan salnaməsinə daxil olur. Azərbaycan və Şərq memarlığının nadir incilərindən olan Şamaxı Cümə məscidi yeni həyatına başlayır. Diqqətə çatdırıldı ki, Azərbaycan ərazisində, bütövlükdə Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə ən qədim müsəlman məbədlərindən biri olan Şamaxı Cümə məscidi Xəlifə Xəlid ibn Vəliyədin dövründə onun qardaşı Müslüm ibn Vəliyədin Azərbaycana gəlməsinin şərəfinə inşa olunmuşdur. Bəzi mənbələrə görə, Xilafət ordularının məğlub etdiyi Xəzər xaqanı məhz bu məsciddə islam dinini qəbul etmişdir. 1859-cu ildə Qafqazın ən böyük quberniyalarından olan Şamaxıda baş verən dağıdıcı zəlzələ şəhəri alt-üst etdiyindən quberniyanın mərkəzi Bakıya köçürülmüşdür. 1902-ci ildə baş verən növbəti zəlzələ zamanı da məscid dağılmamış, yenə də təbiətin sərt sınağına davam gətirməyi bacarmışdır. Məscid tamamlanmamış halda belə öz əzəmətini qoruyub saxlamışdır.

Heydər Əliyev Fondunun “Tolerantlığın ünvanı: Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində Şamaxı Cümə məscidində aparılan əsaslı bərpa və yenidənqurma işlərini dövlətimizin başçısı daim diqqətdə saxlamışdır. Prezident İlham Əliyev 2009-cu ilin noyabrında Şamaxıya səfəri çərçivəsində Cümə məscidində olmuş, böyük tarixi dəyəri və xalqımızın mənəvi dünyasında xüsusi yeri olan bu abidənin bərpasına qərar vermişdir. Bununla əlaqədar Azərbaycan Prezidentinin 2009-cu ilin dekabrında və 2013-cü ilin fevralında imzaladığı sərəncamlarla müvafiq maliyyə vəsaiti ayrılmışdır. Bundan sonra məsciddə əsaslı bərpa və yenidənqurma işlərinə başlanmış, Azərbaycan tarixinin mühüm mərhələsini təşkil edən Şirvanşahlar paytaxtının şanlı memarlıq nümunəsinin

yenidən xalqımızın mənəvi dünyasına qaytarılması istiqamətində yüksək təəssübkeşlik missiyası həyata keçirilmişdir.

Qeyd edək ki, məscidin yenidən qurulmasına 2010-cu ilin martında başlanılmışdır. Yenidənqurma işləri ilə yanaşı, Şamaxı Cümə Məscidi Dövlət Tarix-Memarlıq abidəsinin ətrafında qədim hücrələr də bərpa olunmaqla əsaslı abadlıq işləri aparılmışdır. Seyid Əzim Şirvani parkı da yenidənqurmada sonra füsunkar görkəm almışdır.

Məscid minarələrinin hündürlüyü 36,4 metr olan məscidin girişi, orta böyük, həmçinin sağ və sol günbəzləri nəfis şəkildə bərpa olunmuşdur. Günbəzlər qədim memarlıq üslubunda ornamentlərlə bəzədilmişdir. Məscidin dəhlizi təkrarolunmaz tərtibatı ilə diqqəti çəkir. Orta salon milli memarlıq üslubunda yenidən qurulmuşdur. Burada eyni vaxtda 1500 nəfər ibadət edə bilər. Böyük günbəz yenidənqurmada sonra xüsusi görkəm almışdır. Sağ və sol günbəzlər də bənzərsiz tərtibatı ilə diqqəti çəkir. Minbərlər də yüksək keyfiyyətlə və ənənəvi üsluba uyğun bərpa olunmuşdur. Məscidin həyatında əsaslı abadlıq işi görülmüş, iki hovuz inşa edilmiş, 6 qalereya yaradılmışdır. İkimərtəbəli inzibati binanın sahəsi 804 kvadratmetrdir. Məsciddə konfrans salonu və digər yardımçı otaqlar yaradılmışdır. 520 kvadratmetrlik məişət binasında 250 nəfərlik mərasim salonu və müasir avadanlıqla təchiz edilən mətbəx yerləşir. Burada yaradılmış zəngin kitabxana dindarların istifadəsinə verilmişdir. Ümumilikdə, Şamaxı Cümə məscidi müstəqilliyin verdiyi imkanlardan maksimum bəhrələnən xalqımızın və Azərbaycan dövlətinin milli mənəvi dəyərlərə, dini etiqad və vicdan azadlığına yüksək və həssas münasibətinin bariz nümunəsidir.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Prezidenti Cümə məscidinin 1902-ci il zəlzələsindən sonrakı, təmirdən əvvəlki və sonrakı, eləcə də yenidənqurma işlərinin gedişini əks etdirən stendlərə baxıb.

Şamaxı Cümə məscidinin açılışına həsr olunan mərasim Quran ayəsinin oxunması ilə başladı. Prezident İlham Əliyevin mərasimdə nitq söylədi

- Hörmətli din xadimləri!

Hörmətli səfirlər!

Əziz dostlar!

Bu gün ölkəmizin tarixində çox əlamətdar bir gündür. Bu gün biz Şamaxı Cümə məscidinin əsaslı təmirdən sonra açılışını qeyd edirik. Bu mərasimdə iştirak etmək üçün Azərbaycana gəlmiş Şimali Qafqaz müftilərini, bütün qonaqları salamlayıram.

Eyni zamanda, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müsəlman ölkələrinin səfirləri də bu gün bizimlə bərabərdirlər.

Qeyd etməliyəm ki, bu gün bu gözəl tədbirdə ölkəmizin hər bir bölgəsindən nümayəndələr iştirak edirlər. Azərbaycanın hər bir rayonundan din xadimləri bu gün buradadırlar. Əslində, bu gün bütün Azərbaycan buradadır, Şamaxıdadır, Şamaxı Cümə məscidinin açılışında iştirak edir. Ancaq bu gün Şamaxı Cümə məscidi yenidən yaşayır, öz qapılarını dindarların üzünə açmışdır. Azərbaycan dövləti bu məscidin bərpası üçün bütün lazımi tədbirləri görmüşdür. Sovet dövründə təbii ki, məscid fəaliyyət göstərmirdi. 2009-cu ildə mənim tərəfimdən Şamaxı Cümə məscidinin əsaslı təmiri ilə bağlı müvafiq Sərəncam verilmişdir və 2010-cu ildən gərgin işlərə başlanmışdır. Mən şəxsən hər il burada gedən tikinti-quruculuq işləri ilə tanış olurdum, göstərişlərimi verirdim və əsas məqsəd ondan ibarət idi ki, məscidin tarixi hissəsi qorunsun, saxlanılsın. Bax, bu sütunlar, divarlar tarixi divarlardır. Beləliklə, bu gün məscidin həm daxili tərtibatı, həm xarici görünüşü zövq oxşayır. Bir daha demək istəyirəm, ən önəmli məsələ odur ki, qədim divarlar, daşlar qorunub, eyni zamanda, yeni tikililər də əlavə olunubdur.

Azərbaycan dövləti öz keçmişinə sadıqdır. Azərbaycanda bütün dini abidələr bərpa edilir, təmir olunur. Sovet dövründə

Azərbaycanda cəmi 17 məscid fəaliyyət göstərirdisə, hazırda onların sayı 1800-ə yaxındır. Bu, onu göstərir ki, hətta sovet dövründə insanların qəlbində olan imanı öldürə bilməmişlər. Azərbaycan xalqı öz müqəddəs dininə olan hörmətini, məhəbbətini ürəyində saxlamış və yaşatmışdır.

Dostlarımız - Şimali Qafqaz müftiləri, səfirlər, digər qonaqlar bizim, demək olar ki, bütün tədbirlərimizdə - Təzəpir məscidinin əsaslı təmirindən sonra açılış mərasimində, Bibiheybət məscidində, Əjdərbəy məscidinin yenidən açılışlarında iştirak etmişlər. Bu, özlüyündə göstərir ki, Azərbaycanda həm dini ocaqlar bərpa edilir, eyni zamanda, bütün bölgələrdə məscidlər tikilir. Bu yanaşma yenə də demək istəyirəm ki, dövlət siyasətidir. Bundan sonra da biz bu yolla gedəcəyik. Bütün dini abidələrimizi bərpa edəcəyik və edirik. Qeyd etmək istəyirəm ki, son 10 il ərzində Azərbaycanda 200-dən çox məscid tikilmişdir, 80-dən çox məscid təmir edilmişdir.

Qeyd etdiyim kimi, Şamaxı Cümə məscidi təbii fəlakətlərə, erməni vəhşiliyinə məruz qalmışdır. Şamaxının demək olar ki, bütün binaları o vaxt - 1918-ci il soyqırım zamanı dağıdılmışdır. Amma məscidi dağıda bilməmişlər. Bu məscid 1270 ildən sonra artıq yenidən fəaliyyətə başlayır. Bu, doğrudan da böyük tarixi hadisədir, çox böyük rəmzi mənə daşıyır. Bu, onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı əyilməzdir.

Hazırda işğal altında olan Şuşa məscidi, Ağdam məscidi, işğal altında olan digər məscidlər yarıdaqalmış vəziyyətdədir. Ancaq gün gələcək biz o məscidləri də bərpa edəcəyik. Şuşa məscidini də, Ağdam məscidini də, işğal altında olan digər məscidləri də bərpa edəcəyik. İşğalçıları Azərbaycan torpaqlarından qovacağıq. Azərbaycan bayrağı Şuşada, Xankəndidə, işğal olunmuş bütün torpaqlarda dalğalanacaqdır. Mən əminəm ki, o gün gələcəkdir. O günü yaxınlaşdırmaq üçün bütün Azərbaycan cəmiyyəti, Azərbaycan vətəndaşları bir nöqtəyə vurmalıdır. Bir daha mən bütün Azərbaycan

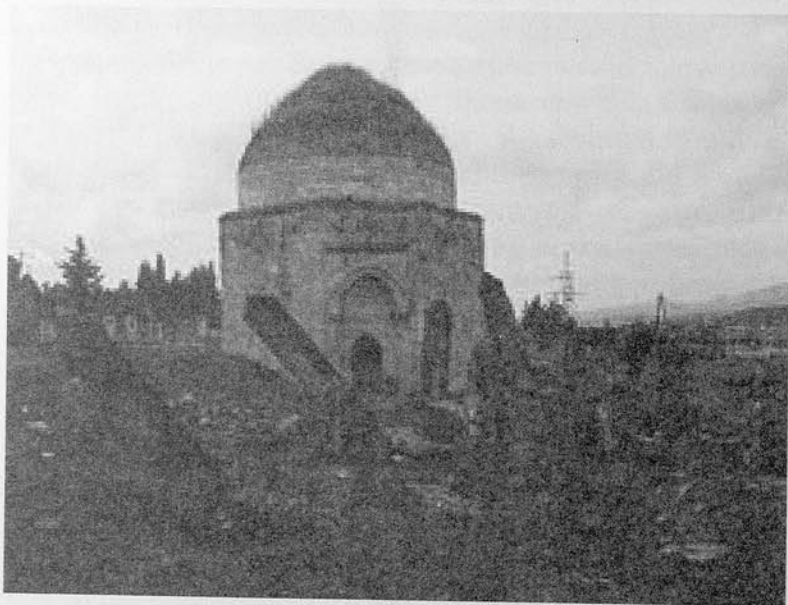
müsəlmanlarını, bütün dünya müsəlmanlarını bu gözəl hadisə münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm, hər birinizə cəsağlığı, xoşbəxtlik arzulayıram.

1918-ci il təcavüzü ilə üzləşən İmamzadə Məscidi

1918-ci ildə erməni vəhşiliyi ilə üzləşən Şamaxının İmamzadə məscid -kompleksi

Onu da qeyd etmək istərdik ki, şəhərin mərkəzində, Cümə məscidinin yaxınlığında, İmamlı küçəsindəki İmamzadə məscid -kompleksi Şamaxının ən qədim abidələrindəndir. Burada IV imam Zeynalabdin övladlarından biri Əlləma Seyid Məhəmməd Saleh Əl Müdərris dəfn edilib.

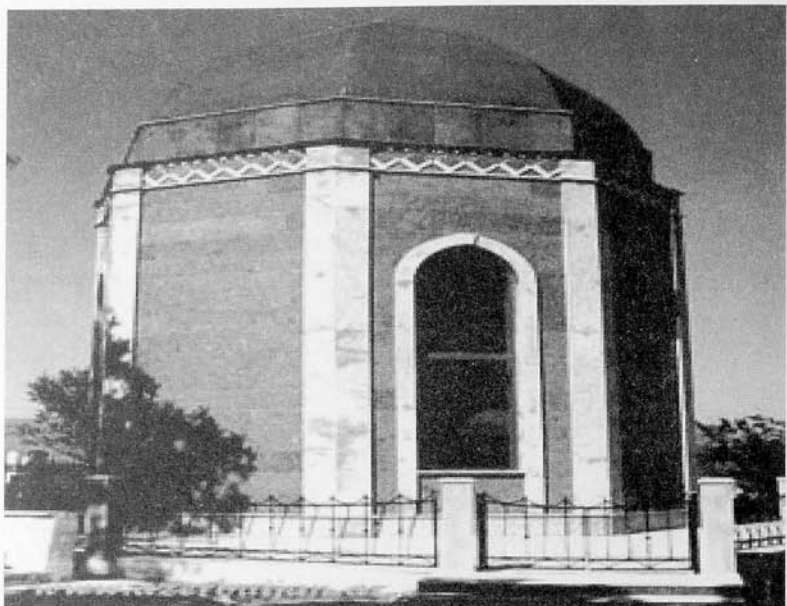
Əsası 1370 -ci ildə qoyulub. 1910 -1917- ci illərdə şamaxılı məşhur memar Zivərbəy Əhmədbəyovun layihəsi əsasında yenidən tikilib. 1918-ci ilin mart-aprel qırğınında erməni daşnaklar İmamzadənin içərisinə 200-ə yaxın insanı dolduraraq diri-diri yandırılar.

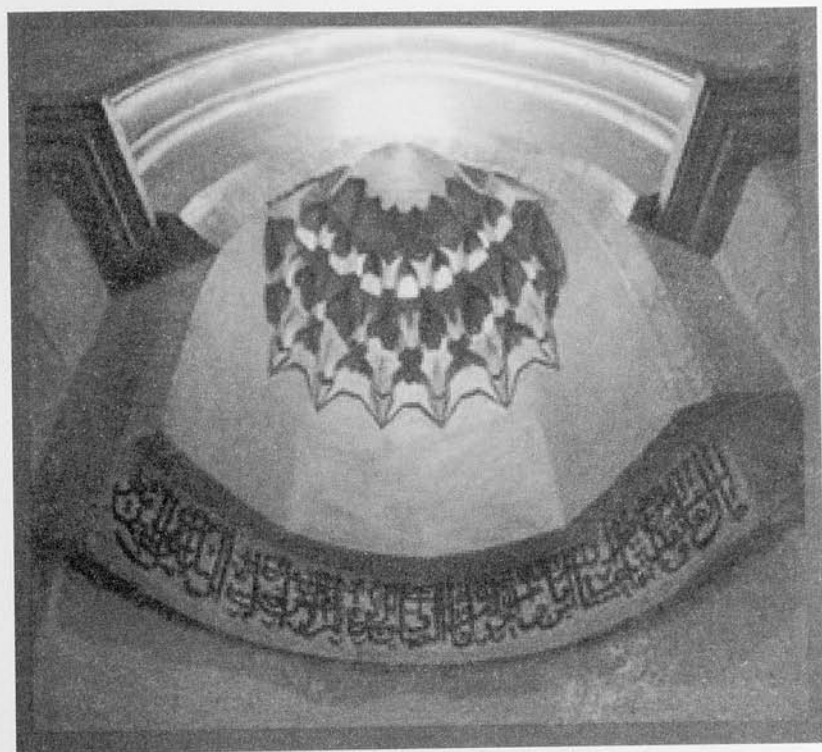
Şamaxı rayonu Əngəxaran kəndində 1918-ci ildə baş verən soyqırma həsr olunan lövhə

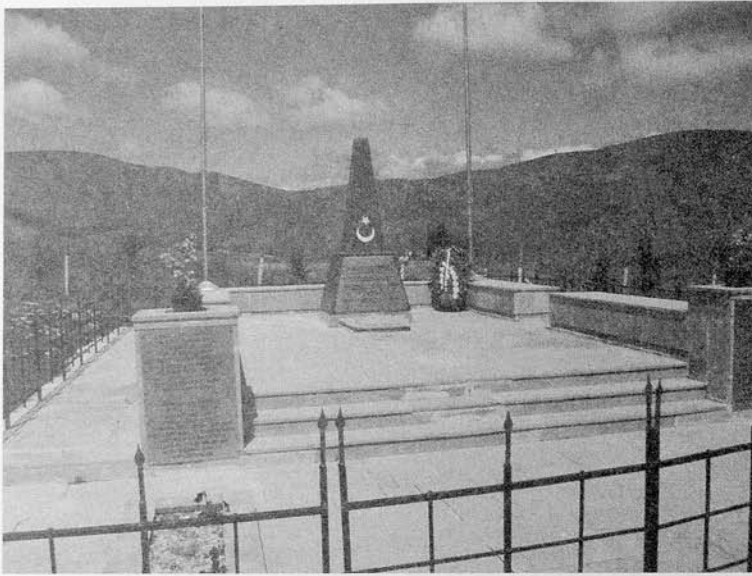
1918-ci ildə baş verən Şamaxı soyqırımı

Tarixi memarlıq abidəsi

Qobustan rayonunda "Diri baba" ziyarətgahı
Verilən məlumatlara görə, o zaman bu müqəddəs ocaq
erməni təcavüzü ilə üzləşib.

**Türk şəhidlərinin xatirəsinə həsr olunan abidə kompleksi
Qobustan rayonu, Acıdərə vadisi**

Abidə kompleksi

Onu da qeyd etmək istərdik ki, Şamaxı rayonu ərazisində Sabir qəsəbəsi ilə Cəbrili (Ərəbşalbaş) kəndi arasında Pirsaat çayına yaxın ərazidə “Bel yolu” deyilən məkanda 1918-ci ildə qırğınların baş verdiyi ehtimal olunur. Hazırda həmin məkanda Hacı Əzizxan Fərhadov tərəfindən 1918-ci ildə həlak olanların xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə abidə kompleksini inşa etdirilib. Həmin fotoları təqdim edirik. Ehtimal olunur ki, bu ərazilərdə 1918-ci ilin aprel ayında erməni-daşnak silahlıları dinc sakinləri qətlə yetirib.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının araşdırmaları:

1918-ci il ərzində erməni hərbi dəstələrinin, tarixi Azərbaycan torpaqlarında dinc azərbaycanlı-müsəlman əhaliyə qarşı bu əraziləri azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi ilə həyata keçirdiyi etnik təmizləmə və kütləvi qırğın əməlləri haqqında bəhs edir. Azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınlar, erməni millətçilərinin gələcəkdə öz dövlətlərini qura biləcəkləri ərazilərdə müsəlmanların sayını maksimal dərəcədə azaltmağa dair iri miqyaslı planlarının bir hissəsi idi. Bu sənədlər Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin 15 iyul 1918-ci ildə yaratdığı azərbaycanlı-müsəlman əhaliyə, habelə onların əmlakına qarşı bütün Zaqafqaziya hüduqlarında Birinci dünya müharibəsi başlanandan bəri törədilmiş zorakı cinayət əməllərinin araşdırılması üzrə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı və tərtib etdiyi sənədlərdir. Komissiyanın sədri vəzifəsini hüquqşunas, andlı iclasçı Ələkbər bəy Xasməmmədov icra edib. Komissiyanın üzvləri Bakı və Gəncə şəhərlərinin, istintaq və məhkəmə orqanlarının əməkdaşlarından ibarət olub. Komissiyanın fəaliyyət dövründə (15 iyul 1918 – 1 noyabr 1919) 36 cild və 3500 vərəqdən ibarət material toplanıb. Onlardan 6 cild, 740 vərəqdən ibarət materiallar Bakı və ətraf ərazilərin azərbaycanlı əhəlisinə qarşı, törədilmiş zorakılıq əməllərinə həsr olunub.

Dindirmə protokolu

1919-cu il, 24 fevral. Bakı şəhəri. Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 307 və 443-cü maddələrinə uyğun olaraq zərərçəkən qismində dindirdiyi aşağıda adı çəkilən şəxs göstərmişdir:

İran təbəəsi, Xoy şəhərinin sakini, Məşədi Abbas Hacı Rza oğlu, 50 yaşım var, Bakı şəhəri, 1-ci Kanitapinskaya küçəsi, 109 №-li evdə yaşayıram. 1918-ci ilin mart ayının 18-də

Bakıda törədilən qanlı hadisələr zamanı, müsəlmanlar ermənilər tərəfindən amansızcasına qətlə yetirilərkən, mənim oğlum, 20 yaşlı gənc, Sadıq da ermənilərin qurbanı olmuşdur. Ermənilər yuxarıda göstərilən tarixdə mənim evimin yanındakı küçədə oğlumu yaraladılar və yaralı oğlum, qanı axa-axa evə gəldi. Ağır yaralını özümüzə aparmaq iqtidarında olmadığımız üçün, onu evdə qoyaraq, mən ailəmin bütün üzvləri ilə birlikdə, qaçmaqla canımızı qurtardıq. Barışıq elan edildikdən sonra evimə qayıtdıqda, oğlumu ölmüş və eybəcər hala salınmış vəziyyətdə tapdım, bədənində çoxlu sayda süngü yaraları var idi, başı isə demək olar ki, tamamilə əzilmişdi, görünür, ermənilər iri daşlarla oğlumun başına vurmuşdular. Beləliklə, mən bədbəxt, sonuncu oğlumu və qoca yaşlarımda sonuncu dayağımı itirdim. Ermənilər tərəfindən həmçinin mənim mənzilim talan edilmiş və 173.905 rubl (yeni qiymətlə) dəyərində əmlakım aparılmışdır.

Oxundu. Savadlıdır. İmza. (ərəb hərfləri ilə)

Komissiya üzvləri: A.Hacı-İrzayev, A.Kluge (imzalar)

AR Pİİ SSA, f. 277, s. 2, iş 26, v. 88. Sənəd № 608

Dindirmə protokolu

1918-ci il, 20 dekabr. Bakı şəhəri. Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 307 və 443-cü maddələrinə uyğun olaraq zərərçəkən qismində dindirdiyi aşağıda adı çəkilən şəxs göstərmişdir: Ələkbər Tağı oğlu, İran təbəəsi, Bakı şəhəri, Bazarnaya küçəsi, 43 №-li evdə yaşayıram, savadsızam. Mənim, biri Vrangelskaya küçəsi, 19 №-li evdə, digəri isə Bazarnaya küçəsi, 3 №-li evdə yerləşən iki çayxanam, həmçinin Vorontsovskaya küçəsi 7 №-li evdə baqqal dükanim, Bazarnaya küçəsi, 3 №-li evdə isə mənzilim var idi. Mart ayının 20-də erməni əsgərləri mənim hər iki çayxanamı, baqqal dükanimi və mənzilimi - 224.000 dəyərində - qarət etmişlər. Qarət edilmiş əşyaların siyahısını təqdim edirəm. Qarətdən

sonra erməni əsgərləri içində 50 nəfərdən artıq müsəlmanın tamamilə yandığı “Dağıstan” mehmanxanasına od vurdular, “Dağıstan” mehmanxanasının qarşısında yerləşən Karvansarayaya od vurdular və burada 100 nəfərdən artıq müsəlman tamamilə yandı. Bunun ardınca erməni əsgərləri Abbas Eyvazovun Lalayevin evində yerləşən Karvansarayına soxuldular və erməni zabiti revolverlə 7 müsəlmanı – mənim üç bacım oğlanlarını – Mövsüm Ağa Sadıq oğlunu, Mirzə Bağır Mövsüm oğlunu, Qulam Əli Bəyməmməd oğlunu, Qarabağ sakini Salmanı və onun qardaşı İsgəndəri, “Növbahar” restoranının işçisi Qurban Əlini öldürdülər. Ola bilsin ki, ermənilər daha çox adam öldürmüşlər, lakin mən yalnız bu şəxsləri tanıyıram. Mən “Dağıstan” mehmanxanasında idim və İran konsulunun evinə qaça bildim.

Oxundu. Savadsızdır. Komissiya üzvləri: M.Təkinski, A.Kluge (imzalar).

AR Pİİ SSA, f. 277, s. 2, iş 15, v. 38-39. Sənəd № 609

Dindirmə protokolu

1918-ci il, 18 noyabr. Bakı şəhəri. Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 307 və 443-cü maddələrinə uyğun olaraq zərərçəkən qismində dindirdiyi aşağıda adı çəkilən şəxs göstərmişdir: Məşədi Şükür Hüseyn oğlu, 30 yaşım var, İran təbəəsiyəm, Bakı şəhəri, Çadrovaya küçəsində yaşayıram. Bu ilin mart ayının ortalarında erməni əsgərləri evimizə soxuldular, beş müsəlmanı – İran təbəələrini və bir qadını öldürdülər. Mən erməni əsgərlərinə 5822 rubl verdim və bunun sayəsində ermənilər məni öldürmədilər, ancaq məni və ailəmi əsir apardılar. Ermənilər müsəlman evlərinin hamısını qarət etdilər və bütün əşyaları götürüb apardılar. Ermənilər mənim də mənzilimi qarət etdilər və təqdim etdiyim siyahıda göstərilmiş əşyalarımızı apardılar, bu siyahının işə əlavə olunmasını xahiş edirəm. Ermənilər mənzilimi 27.350 rubl

dəyərində qarət etmişlər.

Oxundu. Savadsızdır. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü: Məmməd Xan Təkinski (imza).

AR Pİİ SSA, f. 277, s. 2, iş 13, v. 161. Sənəd № 613

Dindirmə protokolu

1919-cu il, 24 fevral. Bakı şəhəri. Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 307 və 443- cü maddələrinə uyğun olaraq zərərçəkən qismində dindirdiyi aşağıda adı çəkilən şəxs göstərmişdir: Əli Murad Səfər Əli oğlu, 35 yaşım var, İran təbəəsi, Sərab şəhərindənəm, Bakı şəhəri, Budaqovskaya küçəsi, 81 №-li evdə yaşayıram. Bakı şəhərində 1918-ci il mart hadisələri zamanı silahlı ermənilər yuxarıda göstərilən evə soxuldular və iki hissəyə ayrılaraq, mənzillərə girməyə başladılar; onlar daha sağlam və gənc kişiləri öldürdülər, qadınları və qoca və xəstə kişiləri, o cümlədən, bütün ailəmlə birlikdə, mənə də əsir götürdülər, və şəhər nəqliyyatının 5-ci Kanitapinskaya küçəsindəki binasına apardılar. Orada 4 gün saxladıqdan sonra bütün əsirlərlə birlikdə mənə azad etdilər və mən öz mənzilimə qayıtdıqda, onun ermənilər tərəfindən qarət edildiyini gördüm: köhnə qiymətlərlə 22.085 rubl dəyərində qiymətləndirdiyim əmlakımın hamısı qarət edilmişdi. Qarət edilmiş əşyaların siyahısının işə əlavə olunmasını xahiş edirəm.

Oxundu. Savadlıdır. İmza. Komissiya üzvləri: Aleksandroviç, A.Kluge, A.Hacı-İrzayev (imzalar).

AR Pİİ SSA, f. 277, s. 2, iş 25, v. 4. Sənəd № 617

Dindirmə protokolu

1918-ci il, 9 dekabr. Bakı şəhəri. Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 307 və 443-cü maddələrinə uyğun olaraq zərərçəkən qismində dindirdiyi aşağıda adı çəkilən şəxs göstərmişdir: Yaqub Məmməd Tağı oğlu, 35 yaşım var, İran

təbəəsi, Zabrat kəndində, Volginskaya küçəsi 262 №-li evdə yaşayıram. Bu il sentyabr ayının ilk günlərində erməni əsgərləri Zabrata girdilər. Mən qaçdım, ermənilər isə mənim dükanımı 29.660 rubl məbləğində qarət etdilər və 3.300 nağd pulu apardılar. Siyahını təqdim edirəm. Mənə məlumdur ki, ermənilər Zabrat kəndində 30 nəfəri öldürmüş və hər şeyi talan etmişlər. Bundan başqa, erməni əsgərləri mənim evimi qarət etmiş və mənim əşyalarımı aparmışlar.

Oxundu. İmza (ərəb hərfləri ilə).

Komissiya üzvləri: M.Təkinski, A.Kluge (imzalar)
AR Pİİ SSA, f. 277, s. 2, iş 14, v. 102. Sənəd № 618

Dindirmə protokolu

1918-ci il, 9 dekabr. Bakı şəhəri. Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 307 və 443-cü maddələrinə uyğun olaraq zərərçəkən qismində dindirdiyi aşağıda adı çəkilən şəxs göstərmişdir: Müftəli İsmayıl oğlu, 35 yaşım var, İran təbəəsi, çoxdan Bakıda, 7-ci Parallelnaya küçəsində yaşayıram, savadsızam. Bu il mart ayında ermənilər quldurluq yolu ilə mənim evimi soyublar, amma mənim yaxınlarımdan heç kimi öldürməyiblər və yaralamayıblar, çünki qaçmışdıq. Əşyaların siyahısını təqdim edirəm. Köhnə qiymətlə cəmi 8.200 rubl məbləğində əmlak qarət olunmuşdur.

İfadə oxundu. Savadsızdır. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri: Ə. Xasməmmədov, Komissiya üzvü: A.Kluge (imza).

AR Pİİ SSA, f. 277, s. 2, iş 14, v. 96. Sənəd № 619

Dindirmə protokolu

1919-cu il, 4 fevral. Bakı şəhəri. Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 307 və 443- cü maddələrinə uyğun olaraq zərərçəkən qismində dindirdiyi aşağıda adı çəkilən şəxs

göstərmişdir: Muxtar Həsən oğlu Hüseynov, 45 yaşlı, İran təbəəsi, Bakı şəhəri, Aziatskaya küçəsi, 1 №-li evdə, Axundovun evi, yaşayıram. Bakı şəhərində 1918-ci il mart qırğınları zamanı Qubernskaya küçəsi 57 №-li evdə yerləşən bərbərxana dağıdılmış və 22.700 rubl məbləğində müxtəlif əmlak qarət edilmişdir.

Savadlıdır, oxunmuşdur.

İmza (ərəb hərfləri ilə). Komissiya üzvləri: A.Hacı-İrzayev, A.Kluge (imzalar).

AR Pİİ SSA, f. 277, s. 2, iş 26, v. 58. Sənəd № 620

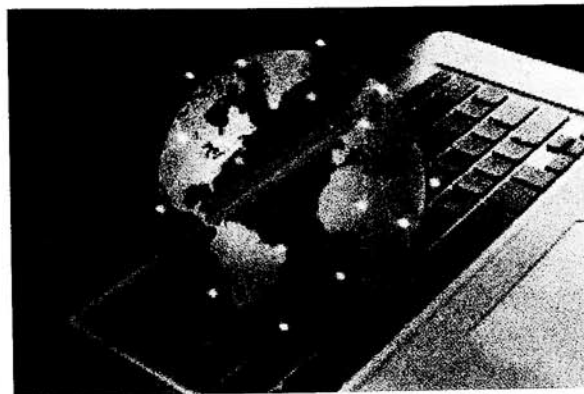
Dindirmə protokolu

1918-ci il, 9 dekabr. Bakı şəhəri. Azərbaycan Hökuməti yanında Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 307 və 443-cü maddələrinə uyğun olaraq zərərçəkən qismində dindirdiyi aşağıda adı çəkilən şəxs göstərmişdir: Fəxrəddin Abdulla oğlu, 33 yaşım var, İran təbəəsi, çoxdan Bakıda, 7-ci Paralelnaya küçəsində yaşayıram, savadsızam. Bu il sentyabr ayının ilk günlərində erməni əsgərləri Sabunçuya girdilər və mənim dükanımı 45.340 rubl məbləğində qarət etdilər.

Oxundu. İmza (ərəb hərfləri ilə). Komissiya üzvləri:

M.Təkinski, A.Kluge (imzalar). AR Pİİ SSA, f. 277, s. 2, iş 14, v. 102 (45).

Ermənilər virtual məkanda 1918-ci il hadisələrini, digər tarixi məqamları saxtalaşdırmağa cəhd ediblər

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə dəstəyi ilə Sosial Rifah və Tədqiqatlar İctimai Birliyi "Azərbaycanın təbliği və ərazi bütövlüyünün bərpası naminə xarici ölkələrdə elektron medianın rolunun gücləndirilməsi" layihəsi çərçivəsində ermənilərə məxsus 50-yə yaxın internet saytının monitorinqini aparıb. Bu araşdırmanın əsas məqsədi ermənilərin internet məkanında Azərbaycanın və türk dünyasının əleyhinə həyata keçirdikləri təxribatları aşkarlayıb ifşa etməkdir.

Nə qədər qəribə olsa da, ermənilər hətta 1918-cil hadisələrini saxtalaşdırmağa cəhd ediblər. Ermənilərə məxsus Baku.am saytında və digər mənbələrdə belə tarixi saxtakarlıqlar davam edib. Baku.am saytı vasitəsilə ermənilər nəinki Bakının tarixini, hətta bütün tarixi faktları, xüsusilə 1918-ci il hadisələrini tamamilə saxtalaşdırıblar. Görün, bu saxtalaşdırma hansı formada davam edib? Saytda göstərilir: "Qafqaz tatarlarının qeyri-qanuni hərbi dəstələri birləşdilər.

Türk qüvvələri Bakı istiqamətində hərəkət etdilər. Beləliklə, sentyabrın 15-də erməni hərbi bölmələrinin və onların müttəfiqlərinin müqavimətini qırmaqla, türk-azərbaycanlı qüvvələri iki istiqamətdə Bakıya daxil oldular, Bakı işğal edildi". Region və ümumiyyətlə, Bakı şəhərinin tarixi haqqında məlumatı olmayan əcnəbi bu saxtakar yazıları oxuyandan sonra düşünə bilər ki, Bakı qədim erməni şəhəridir. Saxtakarlığı davam etdirən Baku.am saytı daha sonra yazır: "Beləliklə, Bakı şəhərinin qəhrəmanlıqla müdafiəsi erməni hərbi tarixinə daha bir şərəfli səhifə əlavə etdi".

Görünür, ermənilər 1918-ci ilin mart ayında və sonra dinc azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımları, vəhşilikləri ermənilərin tarixi qələbəsi kimi qələmə veriblər. Bundan əlavə ermənilər qədim Bakının tarixini, memarlıq abidələrini, neft şəhəri kimi inkişafını öz adları ilə bağlayaraq uğursuz cəhdlər ediblər.

Monitorinqə ermənilərə məxsus gündəlik xəbər portalları ilə bərabər birbaşa saxta təbliğat məqsədilə yaradılan internet resursları da daxil olub. Onu qeyd edək ki, araşdırmalar nəticəsində dəhşətli saxtakarlıqlar aşkar edilib. Əslində belə yalan məlumatlar haqqında həmişə danışılıb, yazılıb. Bəlkə də ermənilərin bu yazılarını ciddi qəbul etməyərək əhəmiyyət verməmək də olardı. Ancaq heç bir sərhəd tanımayan internetdən dünyanın hər bir yerində istifadə edilir. Ermənilərin çox hiyləgərcəsinə yaydığı bu saxta məlumatlardan görün, nə qədər əcnəbi vətəndaş Azərbaycan haqqında səhv informasiyalar əldə edir. Bir maraqlı məqamı müşahidə etdik ki, ermənilərə məxsus nisbətən neytral mövqeyi olan internet mediasının özündə də qərəzçilik müşahidə olunmaqdadır.

Bir sözlə internet məkanı və bu resurslardan istifadə edən

dünya ictimaiyyəti erməni saxtakarlığı ilə üz-üzə qalır.

Ararat Online.ru internet saytında erməni tarixi bölməsində (ИСТОРИЯ АРМЕНИИ) bir daha erməni xəstəliyinin şahidi oluruq. Saytda göstərilir ki, bu regionun ən qədim xalqı və mədəniyyət daşıyıcısı məhz ermənilərdir. Onlar bütün tarixi mənbələri çox hiyləgərliklə saxtalaşdırmağa cəhd göstəriblər. Ermənilərin "Böyük Ermənistan" xəstəliyi burada daha biabırçı şəkildə təqdim olunaraq və heç bir elmi sübutlara əsaslanmayıb. Onlar təkcə Cənubi Qafqaza, qədim Azərbaycan torpaqlarına deyil, bütün yaxın qonşu dövlətlərin ərazisinə, həmçinin Misirə qədər olan ərazilərə torpaq iddiaları irəli sürürlər.

Ararat Online.ru internet saytının həmin bölməsinə diqqət yetirəndə bu qənaətə gəlmək olar ki, əgər Şimal Buzlu Okeanında yaşayış mümkün olsaydı, ermənilər ora da iddia qaldıracaqdılar. Saytın həmin bölməsində qədim erməni dilindən söhbət açılır. Dünyanın ən tanınmış dilçiləri dəfələrlə tutarlı faktlarla sübut ediblər ki, ermənilər başqa millətlərin torpaqlarına, maddi-mənəvi sərvətlərinə həmçinin dillərinə təcavüz edərək öz dillərini formalaşdırma biliblər. Hətta bu gün onların leksionlarındakı sözlərin böyük əksəriyyətini əcnəbi sözlər təşkil edir. Bu yerdə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər. Erməni ədəbiyyatşünas-alim, akademik Manuk Abeqyanın etirafları diqqəti cəlb edir: "...erməni xalqının kökləri haradadır, buraya necə, nə vaxt, haradan və hansı yollarla gəlib... Bizdə bunun dəqiq və aydın sübutları yoxdur" ("Erməni ədəbiyyatı tarixi", Yerevan, 1975).

Сумгаит.инфо internet saytı bütünlüklə 1988-ci il Sumqayıt hadisələrini saxtalaşdırıb. Həmin hadisələrin birbaşa icraçısı və təşkilatçılarında biri olan Eduard Qriqoryan haqqında heç bir məlumat verməyərək əsas faktları

tamamilə təhrif ediblər.

Həqiqət isə belədir: 1988-ci ildə Sumqayıtda baş verən dəhşətli, qanlı hadisələr məharətlə ölçülüb-biçilmişdi. Müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin yaşadığı sənaye şəhəri olan Sumqayıtda iğtişaşlar yaratmaqla ermənilər “böyük Ermənistan” xülyasının gerçəkləşdirilməsi üçün daha bir addım atmışdılar.

Daha sonra **Сумгаит.инфо** saytı hətta Xocalı faciəsi haqqında saxta məlumatlar yayaraq yazır: “Fakt faktlığında qalır. Xocalı hadisələri zamanı qətlə yetirilənlər Ağdamın yaxınlığında azərbaycanlıların nəzarət etdiyi ərazidə baş verib”. Görün, çox da uzaq tarix olmayan XX əsrin ən dəhşətli faciəsi sayılan Xocalı soyqırımını bu saxtakarlar necə təhrif etməyə çalışırlar.

Xəritələr haqqında saxtakarlıqlar

http://www.armnet.ru saytı: Ermənilərə məxsus bu saytda qonşu ölkələrin xəritələri və əraziləri haqqında məlumat verilib. Карта Армения bölməsində Azərbaycanla bərabər Gürcüstanın, Türkiyənin, İranın əraziləri Ermənistan ərazisi kimi təqdim olunur. Bu məqama həmin dövlətlərin ictimaiyyəti də çox həssaslıqla yanaşmalıdırlar. Çünki ermənilər adı çəkilən ölkələrə də torpaq iddiasındadırlar.

azerichild.info saytı: Ermənilər keçən dövr ərzində daha bir hiyləgər addım atıblar. Belə ki, onlar **azerichild.info** adlı sayt yaradıblar. Layihə çərçivəsində Azərbaycanda nəşr olunan tarix dərslikləri, uşaq ədəbiyyatı, uşaq publisistikası, telekanal və internetdə bununla bağlı nümunələr “araşdırılıb”. Araşdırma zamanı ortaya çıxıb ki, guya həmin nümunələrdə ermənilər barədə “ermənilərin çirkin və həyasız”, “mənfur düşmən” kimi ifadələr işlənib.

Buradan təbii olaraq belə fikir yaranır. Xocalı faciəsini törədənələrə, yüzlərlə dinc azərbaycanlıları amansızlıqla qətlə

yetirilənlərə, digər dəhşətli faciələrə imza atanlara mənfur düşmən ifadəsi, ermənilərin həyasız iddiaları kimi fikirlər bəlkə də çox yumşaq ifadələrdir.

Ermənilər hər fürsətdə Azərbaycanın və Türkiyənin tarix dərsliklərində düşmən obrazının yaradılması ilə bağlı iddialar səsləndirirlər. Son olaraq yaratdıqları bu saytla isə yalanlarını beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmağa çalışırlar.

Təkbizolunmaz faktlar bir daha təsdiqləyir ki, erməni dərslikləri uzun illərdir qisas almaq vasitəsinə çevrilib. Araşdırmalar bunu bir daha təsdiqləyir ki, dünyada ermənilər öz uşaqlarını qonşu xalqlara nifrət ruhunda böyüdürlər. Onlar beşikdən uşaqlara “türklər sənin düşmənidir”, “türk sənin qanını içib”- deyər təbliğat aparırlar. Bu, ermənilərin tarix dərsliklərində də türklər və Azərbaycan barədə “gəlmə türklər”, “vəhşi türklər”, “vandalizmin vətəni” kimi ifadələr işlənir. Konkret fakta gəlincə, erməni tarixçisi Moisey Xorenlinin yazdığı “Erməni tarixi” kitabında türklər haqqında nifrət dolu fikirlərə rast gəlinir.

www.Genocide.ru saytı: Bu saytda ermənilər köhnə bayatılarını təkrarlayıblar. O qədər təkrarlayıblar ki, sanki bu yalanlar qarşısında dünya çaş-baş qalıb. Axı bütün bu saytların hamısını dağıtmaq və yaxud qapatmaq mümkün deyil. Bu saytda söhbət yalnız 1915-ci il hadisələrinin təhrifi ilə bitmir. Başabəla ermənilər hətta XVIII-XIX əsrlərdə, nüxtəlif dövrlərdə rus-türk müharibəsi zamanında soyqırma məruz qaldıqlarını uydurublar.

Bu yerdə bir faktı qeyd etmək istərdik. Tanınmış mütəxəssis Levon Dabeq-yan ermənilərin iddialarını məntiqlə cavablandırır: “Ermənilər öz milli varlıqları üçün birbaşa ... türklərə borcludurlar. Əgər biz bizanslılar və ya başqa avropalılar arasında qalsaydıq, onda erməni adı ancaq tarix kitablarında saxlana bilərdi”.

Vikipediya erməni saxtakarlığının ən geniş məkanlarından biridir.

Vikipediyada Azərbaycana qarşı təbliğat maşını səngimək bilmir və bu səbəbdən iftira dolu yazıların sayı-hesabı yoxdur. Burada yalnız siyasi mahiyyətli deyil, həmçinin mədəniyyətlə, incəsənətlə, ədəbiyyatla və s. ilə bağlı ermənilərin saxta yazılarına rast gəlinir.

"Literatura Azerbaijan" məqaləsində isə XV əsrə qədərki dövrdə indiki Azərbaycan ərazisində yalnız erməni və fars ədəbiyyatının inkişafından danışılır. Vikipediyada rus dili versiyasında Армянский Кеман bölməsində Azərbaycan xalqına məxsus bir sıra musiqi alətləri o cümlədən kamançanın ermənilərə məxsus olması barədə cəfəng fikirlərə rast gəlinir. Ancaq fakt faktlığında qalır. Azərbaycanın görkəmli musiqiçisi, kaman ustası Həbil Əliyev öz ifaları ilə bütün dünyaya sübut edib ki, kamança Azərbaycan xalqının milli musiqi alətidir.

Vikipediyada və digər internet resurslarında ermənilərin daha bir saxtakarlığı arxeoloji qazıntılar və tarixi abidələr barəsindədir. Ermənilər Azərbaycanın işğal olunmuş Ağdam rayonunda "arxeoloji qazıntılar" aparırlar. Aparılan qazıntılar zamanı qədim Azərbaycan tarixi, o cümlədən Qafqaz Albaniyası ilə bağlı maddi-mədəniyyət nümunələri vəhşicəsinə dağıdılıb. Erməni arxeoloqlarının Ağdamda apardıqları qazıntıların məqsədi qondarma "Arsax"ın, guya, e.ə. I əsrdə Ermənistanın tərkibinə daxil olması barədə mifi təsdiq etmək cəhdi durur. Erməni arxeoloqları bildiriblər ki, guya Ağdamda apardıqları qazıntılar zamanı erməni dövlətçiliyinin qədimliyini təsdiq edən yazılı və arxeoloji sübutlar əldə ediblər. Buna əsasən də, guya, "böyük" Tigranın "Artsax"da əsasını qoyduğu Tigranakert şəhərini müəyyən edə biliblər.

Ermənilərin Azərbaycan mədəniyyətinə, maddi-mənəvi irsimizə qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirdikləri vandalizm siyasəti hər zaman olub. Aydın məsələdir ki, ermənilərin bu gün də davam edən dağıdıcılıq siyasəti

Azərbaycan mədəniyyətinə zərbə vurmaq məqsədi daşıyır. Bu siyasət Azərbaycana məxsus tarixi abidələrin məhvinə yönəlmiş uzunmüddətli hədəflərdir.

Bu yerdə bir vacib məqamı da qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində erməni işğalçılarının özbaşınalıqları, tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması və qəsdən korlanması faktı "Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında" 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına, "Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında" 1992-ci il Avropa Konvensiyasına, "Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında" YUNESKO-nun 1972-ci il konvensiyasına ziddir. Təəssüf ki, erməni nə konvensiya tanıyır, nə də beynəlxalq hüquq.

Yekun olaraq

Bu kitabın yazılmasında əsas məqsədlərdən biri də 1918-ci il azərbaycanlıların başına gətirilən həmin soyqırımlara bir daha nəzər salmaqla yaddaşları silkələmək, məlumatlı və o hadisələrin şahidlərini dinləmək, ümumilikdə tarixi prosesləri təhlil etməkdən ibarət olub.

Təbii heç bir soyqırımı, xalqa, millətə qarşı törədilən qəsdlər, cinayət hadisələri heç vaxt unudulmur. Lakin burada ən ədalətli münasibət o olar ki, törədilən cinayət faktlarına dünyada ədalətli münasibət olsun. Cinayəti törədən cəza alsın, həmin soyqırımı hüquqi və siyasi qiymət verilsin. Təəssüf ki, bu gün bunların heç biri baş verməyib.

Bu gün ən ciddi problemlərdən biri odur ki, geniş dairələr 1918-ci illə bağlı həqiqətdən xəbərsizdir. Həmin qüvvələrə bu hadisələrin mahiyyətini çatdırmaq üçün daha innovativ, cəlbədicə təbliğat vasitələri üzərində dayanmaq lazımdır.

Təbii ki, keçirilən hər bir tədbirin məqsədlərindən biri odur ki, dünya ictimaiyyəti bu münaqişə haqqında ətraflı məlumat əldə etsin, saxtakarlıq edən erməni tərəfinin mahiyyəti bilin-sin. Əgər bu məlumatlar hədəfə yetərinəcə çatdırsa, deməli, nəyi isə dəyişmək lazımdır.

Burada baş verən faciələrin və ümumilikdə, konfliktin tədqiqindən, kitabların yazılışından, daxili və xarici auditoriyanın bütün bunları necə öyrənilib qəbul etməsindən başlamaq lazımdır. Çünki müasir tarixşünaslığımızın yazılışında, gənc nəsə çatdırılmasında bir çox hallarda problemlərin şahidi oluruq. Deməli, bu ağrıları hər kəs daxilində yaşatmalıdır, milli faciələrimizə də həssaslıqla yanaşmalıyıq.

Hazırda dünyada mövcud olan beynəlxalq münasibətlər sistemi, dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi məsələsi politologiyada, elmi nəzəriyyələrdə aydın şəkildə göstərilir. Bir çox hallarda bu aydınlıq həqiqətin geniş auditoriya tərəfindən qəbuluna təkan verir. Güman edirik ki, bu kitab da əsas hədəflərə çatmaqda yardımçı olacaq, bir çox qaranlıq məqamlara işıq salacaq.

1918-ci il mart soyqırımlarının araşdırılmasında dəstək olan, həmin hadisələr haqqında bildiyi məlumatları bizə çatdıran, ümumilikdə, bu işə dəstəyini göstərən hər bir şəxsə öz dərin təşəkkürümü bildirirəm. Bütün şəhidlərimizin, soyqırımı zamanı dünyasını dəyişən soydaşlarımızın ruhu şad olsun!

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI
<http://files.preslib.az/projects/khojali/azkhojali/gl2.pdf>
səh. 50
2. AzərTAc Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyi
13.01.2014
3. <http://www.virtualkarabakh.az/read.php?lang=3&menu=11&id=19#.VKPVhdKsWm8>
4. Mustafa N. İrəvan şəhəri məqaləsi,
<http://www.virtualkarabakh.az/read.php?lang=1&menu=11&id=17#.VKPUj9KsWm8> Bakı – 2013
5. Шавров Н.Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, СПб, 1911, səh. 63,64.
6. APA İnformasiya Agentliyi. 2014. 7 fevral
7. Hüseynov Y. R. «Qarabağnamələr». Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı, Elm, 2007. səh.26.
8. "Ermənistan Sovet Ensiklopediyası" İrəvan, nəşr tarixi 1974—1987
9. <http://1905.az> saytı Azərbaycan tarixçiləri ermənilərin ərazilərimizə köçürülməsi haqqında 15.12.2014
10. <http://turkustan.az/arasdirma/162-rvan-ermnilr-nec-verildi.html>
11. Mustafayev R. İllüziyaların iflası və ya erməni terrorizmi 2012, s.5-8
12. İsmayılov. M. "Yalan və riyə erməni xislətidir". "Respublika" qəz. 13. 01.1993.
13. <http://www.virtualkarabakh.az/read.php?lang=3&menu=11&id=19#.VKPfo9KsWm8>
14. http://musavat.com/news/kivdf-layiheleri/ehalisinin-76-faizi-turk-olan-irevan-ermenilere-nece-verildi_182128.html

15. <http://anspress.com/index.php?a=2&cid=35&lng=az&nid=322064>
16. <http://anspress.com/index.php?a=2&lng=az&cid=1&nid=353855>
17. 1. Zori Balayan "Dirilmə" kitabı, 1996-cı il, Vanazor
2. Daud Xeyriyan "Xaç naminə" kitabı, Beyrut
18. http://garabagh.net/content_93_az.html A.Lalayan. 1918-20-ci illərdəki qırğınlar haqqında. "İnqilabi Şərq" jurnalı, № 2-3, 1936. Moskva
19. http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/xalqcebhesi_mart2009/73107.html
20. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə . Bakı, 2001, səh. 207-225.
21. <http://1905.az> beynəlxalq erməni terrorizminin formalaşması və inkişafı: tarixi baxış
22. Zeynalov İ. www.fact-info.az 2011-ci il http://fact-info.az/ts_general/azl/musahibe/2011/musahibe-88.htm
23. Azərbaycan KP tarixinin oçerkləri, Bakı, Azərənşr., 1964. səh.283-284.
24. fact-info.az/ts.../azl/.../aktual-754.htm.
25. SƏFƏROĞLU X. www.mediaforum.az/.../ŞƏRQİN-SƏHƏRİ-070...
26. Zeynalov İ. http://fact-info.az/ts_general/azl/musahibe/2011/musahibe-88.htm
27. Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı 1917-1918-ci illər, BAKI – NURLAN – 2007. səh 116.
28. Abışov V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı 1917-1918-ci illər, BAKI – NURLAN – 2007. Səh 143.
29. SOYQIRIMLAR-TARIXI GERÇƏKLİK <http://fact-info.az/news?id=553>
30. M. Ə. Rəsulzadə, "Azərbaycan Cümhuriyyəti". Bakı, "Elm", 1990. 200. səh. s.
31. http://fact-info.az/ts_general/azl/musahibe/2011/musahibe-88. Trend.az xəbər portalına istinadən

32. Svyataxovski T. Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər. //Azərbaycan, 1989,
33. Svyataxovski T. Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər. //Azərbaycan, 1989,
34. Qəniyev S. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı, "Nurlan", 2003. . Səh.20
35. Zülfüqarlı M. "Şamaxı soyqırımı" kitabı. Bakı. 2011. 112.s. Səh 23
36. Qəniyev S. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı, "Nurlan", 2003.
37. İsgəndərov A. <http://1905.az/1918-ci-ildə-1918-ci-ildə-samaxı-qəzasında-həyata-kecirilən-soyqırımı/>
38. http://fact-info.az/ts_general/azl/musahibe/2011/musahibe-88.html
39. Qəniyev S. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı, "Nurlan", 2003. . Səh.20-21
40. http://fact-info.az/ts_general/azl/musahibe 15.05.2012.
41. Mustafayev R. İllüziyaların iflası və ya erməni terrorizmi // kitabı Qarapapaqlar. - Bakı 2012.
42. APA İnformasiya Agentliyi - www.apa.az 31.03.15.
43. Əliyərli İ., Behbudov T. İstiqlal fədailəri– Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər nazirləri və silahdaşları kitabı. Bakı – Mütərcim – 2013, səh.39
- 44.http://musavat.com/news/proje/sonsuz-ermeni-qisasciligi_87910.html
45. <http://www.1918pogroms.com/az/baki4.php> Azərbaycan Demokratik Respublikası Fövqaladə Təhqiqat Komissiyasının materialları əsasında yaradılan İnternet sayt, 1918 – ci il
46. Arzumanlı V., Həbibəyloğlu V., Muxtarov K. "Qan yaddaşı" Bakı "ÖYRƏTMƏN" 1995

Kitabın içindəkilər

Ön söz.....3

I FƏSİL

1918-ci il soyqırımının yenidən araşdırılması zərurət.....6

1918-ci il hadisələrinə qədər bəzi zəruri məqamlar.....11

Təkrar olunmayan tarix və oxşar proseslər.....25

Erməni terrorizmi, tarixi həqiqətlər.....31

II FƏSİL

1918-ci il hadisələri nəyə görə və necə baş verdi?.....36

1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımları: canlı şahidlər və məlumatlı insanlar-Quba rayonu.....49

Quba Soyqırımı Xatirə Kompleksi istifadəyə verildi.....63

III FƏSİL

1918-ci il hadisələrinin tədqiqi: həqiqətlər, tarixi məqamlar... Şamaxı, Qobustan.....72

1918-ci il soyqırımları- unudulmayan tarixi həqiqətlər: Şamaxı-Qobustan.....81

Araşdırmaların davamı: 1918-ci il hadisələri.....90

1918-ci il soyqırımlarının yeganə sağ qalan şahidlərindən biri.....104

Xocalı taleyli Əngəxaran.....108

İctimai-siyasi xadimlər erməni terrorunun qurbanına çevrilib.....121

IV FƏSİL

Bu regionda olan tarixi abidələr, ziyarətgahlar erməni vəhşiliyinin izləri.....124

1918-ci ildə erməni vəhşiliyinə məruz qalan Şamaxı Cümə məscidi.....126

Cümə məscidinin təmirdən sonrakı açılış mərasimi.....130

1918-ci il təcavüzü ilə üzləşən İmamzadə məscidi.....	136
Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının araşdırmaları.....	143
Ermənilər virtual məkanda 1918-ci il hadisələrini, digər tarixi məqamları saxtalaşdırmağa cəhd ediblər.....	149
Yekun olaraq.....	156
Kitabın içindəkilər	

Sosial Rifah və Tədqiqatlar İctimai Birliyi 2004-cü il təsis edilib və Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçib. QHT-nin əsas fəaliyyət istiqaməti (missiyası) media sahəsini, Qarabağ problemini, ümumilikdə regional və beynəlxalq konfliktləri araşdırmaq, elmi tədqiqatları genişləndirərək bu məsələlərin həllinə dəstək olmaqdır.

SRTİB-nin layihəsi çərçivəsində yaradılan www.fact-info.az (Fakt Azərbaycan) internet saytı bu gün kifayət qədər auditoriya toplayıb və hazırda üç dildə (Azərbaycan, ingilis, rus dilləri) geniş fəaliyyət göstərir.

Bundan əlavə SRTİB-nin layihəsi çərçivəsində 1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımlarının 5 ildən artıq müddətdə tədqiqatı həyata keçirilib. Həmin araşdırmalar zamanı toplanmış məlumatlar əsasında "1918-ci il hadisələri: dünyasını dəyişən şahidlər, unudulmayan tarix" kitabı çap olunub

*Sosial Rifah və Tədqiqatlar İctimai Birliyi
Fact-info.az saytı
050-672-15-67
srtib@mail.ru
www.fact-info.az*

8m

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Şurasının
"QHT Nəşriyyatı" MMC-də çap edilmişdir.
Çapa imzalanmışdır: 27.07.2015
Tiraj: 300 / Sifariş №: 114
164 səh.

"QHT NƏŞRİYYATI"
Bakı şəh., Bakıxanov qəs., Telman küç.,6
E-mail: qhtnesriyyati@gmail.com
Tel.: (+99412) 429 87 85
www.nesriyyat.com

105697

Ar 2015
2162

